

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра української мови

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Колоїз Ж. В.

Протокол № _____

Реєстраційний № _____

« ___ » _____ 2022 р.

« ___ » _____ 2022 р.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГАСТРОНІМІВ
У ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА
«КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА»

Кваліфікаційна робота студентки
 факультету української філології
 групи ЗУМЛм-17
 другого (магістерського) рівня
 спеціальності 014.01 Середня освіта.
 Українська мова і література
Шеремети Ольги Сергіївни

Керівник: кандидат філологічних наук,
 доцент **Качайло К. А.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS ___ Кількість балів _____

Члени комісії:

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Шеремета О. С. Особливості функціонування гастронімів у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» : рукопис. Кривий Ріг, 2022. 74 с.

У науковій роботі досліджено склад та особливості функціонування лексико-тематичної групи назв їжі та напоїв у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма»; з'ясовано деякі питання з історії вивчення лексичного складу української мови, зокрема загальну характеристику назв їжі та напоїв в українському мовознавстві; розкрито місце і роль Г. Квітки-Основ'яненка у розвитку мови української прози, у тому числі специфіку слобожанського говору; дібрані мовні факти класифіковано за тематичними групами та проаналізовано з погляду фонетичних, граматичних та лексичних особливостей; подано етимологію до досліджуваних слів та зіставлення отриманих даних з фактами сучасної української літературної мови.

Ключові слова: лексема, діалектна лексика, гастроніми, семантика, лексико-тематична група, страва, назви їжі, гастроніми-напої, системні зв'язки, етимологія.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ЛЕКСИКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	7
1.1. З історії вивчення лексичного складу української мови	7
1.2. Назви їжі та напоїв в українському мовознавстві	14
1.3. Загальна характеристика назв їжі та напоїв української мови	30
Висновки до першого розділу	36
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ І РОЛЬ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА У РОЗВИТКУ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ	38
2.1. Слобожанський говір у творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка	38
2.2. Роль письменника в розвитку мови української прози	43
Висновки до другого розділу	48
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ГАСТРОНІМІВ (НАЗВ ЇЖІ ТА НАПОЇВ) У ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА»	50
3.1. Функціонування назв їжі у повісті «Конотопська відьма»	50
3.2. Специфіка складу та семантики гастронімів-напоїв у творі Г. Квітки-Основ'яненка	60
Висновки до третього розділу	62
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74

ВСТУП

В українському мовознавстві науковці досліджують лексику за окремими тематичними групами, наприклад, побутову лексику досліджує Ф. Бабій, сільськогосподарську Й. Дзендзелівський; а лексику на позначення їжі досліджували Л. Артюх, В. Борисенко, В. Горленко, Т. Стельмах, С. Яценко та ін. Науковці почали цікавитися українськими назвами їжі ще з середини ХІХ ст. Проте до середини ХХ ст. узагальнюючих праць про походження та історію українських гастронімів не було створено.

Іменники на позначання назв їжі та напоїв широко представлені в українській класичній літературі ХІХ ст., тому що такі слова відображають реалії побуту тогочасних людей, становлять важливу частину матеріальної і духовної культури українського народу і є важливою частиною національної картини світу.

Актуальність нашої магістерської роботи визначена потребою глибокого дослідження системних зв'язків в окремій групі лексики, що позначає назви їжі та напоїв у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». Це дозволить краще пізнати, крім системних зв'язків у цій тематичній групі слів, і роль лексики в системній організації художнього твору.

Актуальним для українського мовознавства на сучасному етапі розвитку є повне і всебічне вивчення тематичних груп лексики, якнайтісніше пов'язаних з життям і побутом народу, різноманітними реаліями та матеріальною і духовною культурою. Розгляд тих чи тих мовних фактів на широкому історичному й етнографічному тлі, покликаний збагатити загалом науку про людину й суспільство новими матеріалами, розкрити невідомі сторінки історії українського народу, становлення й розвиток його духовності. Проте не всі тематичні групи лексики української мови мають належне наукове висвітлення з відповідним теоретичним

обґрунтуванням. Зокрема до недостатньо вивчених тематичних груп лексики української мови належать і гастроніми.

Мета роботи – дослідити склад та особливості функціонування лексико-тематичної групи назв їжі та напоїв у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма».

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі **завдання**:

- зібрати фактичний матеріал із художнього тексту повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма»;
- подати класифікацію зібраного фактичного матеріалу;
- проаналізувати покласифікований фактичний матеріал з погляду фонетичних, граматичних та лексичних особливостей;
- зіставити отримані данні з фактами сучасної української літературної мови та зробити відповідні висновки;
- подати етимологію до досліджуваних слів.

Об'єкт дослідження – лексика сучасної української мови.

Предмет дослідження – лексеми, що називають їжу і використані у повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма».

Джерельною базою послужив текст повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» і відповідні лексикографічні праці.

Основні методи дослідження:

- теоретичний аналіз (вивчення основних понять із лексикології);
- критичний аналіз (дослідження проблеми класифікації лексики на позначення їжі);
- теоретичний синтез (узагальнення теоретичних відомостей про лексику на позначення гастронімів та їх уживання у художньому творі);
- системний аналіз (добір фактичного матеріалу та його групування);
- описово-порівняльний метод (опис та порівняння особливостей слів).

Практичне значення наукової праці полягає в тому, що результати проведеного дослідження сприятимуть подальшій розробці окреслених проблем, вони можуть бути використані вчителями для підготовки уроків з вивчення лексикології української мови, а також у роботі лінгвістичних гуртків, на факультативах з рідної мови, при підготовці й проведенні різноманітних виховних заходів, присвячених розвитку любові до рідного слова. Досліджуваний матеріал може використовуватися при укладанні навчальних посібників з лексикології на позначення гастронімів.

Структура роботи.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу і загальних, списку використаної літератури (63 позиції), списку опрацьованих джерел (4 позиції).

Повний обсяг магістерської роботи – 74 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ВІДОМОСТІ

ПРО ЛЕКСИКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. З історії вивчення лексичного складу української мови

Про багатство літературної мови свідчить розмаїтий склад лексики, зафіксований у народному та історичному словниках [1, с. 10]. Як відомо, певна частина діалектної лексики здатна зберігати елементи глибокої давнини, а інша частина діалектизмів швидко реагує на будь-які зміни в житті мовців [19, с. 249].

Термін лексика (від. гр. *lexis* – слово) означає в українському мовознавстві сукупність уживаних у мові слів, з якими пов'язані певні значення, закріплені в суспільному вжитку [46, с. 143]. Лексикою ще називають сукупність слів певної сфери вживання [22, с. 83].

Науковці стверджують, що мова сприяє розумінню культури народу, який цією мовою розмовляє, а лексика виступає надзвичайно чутливим показником культури народу.

Розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови і слово як його основну одиницю, називається лексикологією [48, с. 150; 43, с. 38]. Детальне вивчення української літературної мови залежить від глибини знання мовцем живої народної мови, тому дослідження живої мови – найцінніше джерело для вивчення української мови в цілому. Вивчення живої розмовної мови в різних частинах України дає науковцям цінний матеріал не тільки про звуковий опис її стану, але й матеріал про її розвиток, зміни, іншомовні впливи, значення і походження слів.

Лексикографією називають: «1) Розділ мовознавства, який розробляє теоретичні принципи укладання словників. 2) Збирання слів і укладання

словників як опис лексики живої мови. 3) Сукупність словників даної мови і наукових праць із цієї галузі» [47, с. 320].

Різні словники української мови, що з'явилися за останні 70 років, виразно засвідчують збагачення лексичного складу сучасної української літературної мови діалектною лексикою. Слід зазначити, що поповнення діалектною лексикою не може однаковою мірою стосуватися всіх функціональних стилів сучасної літературної мови. Передусім такі слова проникають у мову художньої літератури, де лексичні діалектизми використовуються як засіб зображення місцевого колориту та реалій, тут передусім проходять випробування на життєздатність, а потім уже можуть стати або не стати надбанням усїєї літературної мови.

Діалектна лексика протягом довгого часу була і залишається в наші дні одним із джерел збагачення словника української літературної мови. Слова з народних говорів, що вживаються в художніх творах, потрапляють у словники сучасної мови [36, с. 25-27].

Актуальним напрямком сучасних лінгвістичних досліджень є дослідження змін у словниковому складі як літературної, так і діалектної мови, оскільки мова як динамічна система має здатність постійно змінюватися, оновлюватися. Як стверджують дослідники, найшвидших та найбільших змін зазнає саме лексична система української літературної та діалектної мови [14, с. 133-135].

Збагачення мови відбувається не лише завдяки розвитку багатозначності вже існуючих у мові слів, але і за рахунок постійного творення нових лексем, і нових запозичень з інших мов.

У різні часи українська мова запозичувала більшою чи меншою мірою слова насамперед із слов'янських мов: давньоболгарської, польської й російської; а також з мов грецької та латинської, з тюркських мов та західноєвропейських [60, с. 201].

На сучасному етапі розвитку мовознавства дослідники розглядають запозичені слова за різними критеріями потрапляння до складу сучасної української мови [39].

У працях О. Стишова [48, 49] висвітлені й проаналізовані різноманітні погляди дослідників на ключові аспекти запозичення.

Як стверджує мовознавець, запозичення слів на сучасному етапі розвитку мови виступає ефективним способом збагачення лексичного складу. Також науковець вважає, що глобальні зміни в житті суспільства інтенсивно впливають на зміну лексики, пришвидшують процес оновлення слів. Адже відомо, що модифікації лексичного складу мови відбуваються не лише поступово та безперервно, але дуже часто й нерівномірно. Нерівномірність у розвитку лексики відбувається переважно в часи значних соціально-культурних зрушень.

Інша дослідниця також підтверджує, що розвиток словникового складу літературної мови це «діалектично взаємопов'язані процеси, результатами яких є поповнення новими лексичними одиницями; поступове звуження вживання, а згодом і вихід окремих номенів, що з певних причин виявилися застарілими; семантична трансформація; стилістична транспозиція слів, що уже існують» [50, с. 46].

Нові лексеми, на думку Д. Мазурика, повинні відповідати двом головним критеріям щодо нормативності в мові:

- критерій доцільності має бути вирішальним у визначенні доцільності запозичення нових іншомовних слів. Згідно з цим критерієм науковці визначають, чи потрібне нове слово для української мови;

- критерій правильності, який повинен діяти стосовно відповідності новоутворень чи запозичень до питомої лексики української мови. Правильність новотворів означає їхню підпорядкованість структурним законам мови [33, с. 178].

Лексичний склад української мови безперервно збагачують нові слова, зокрема, так звані, авторські новотвори, значна кількість яких не фіксується

нормативними словниками, що створює певну прогалину в мовному розвитку [34, с. 256].

Розвиток суспільних відносин і динаміка змін у будь-якій сфері життя окремої країни – усе це викликає до життя появу лексичних інновацій, які найчастіше складаються з:

- 1) новотворів, що з'явилися на ґрунті української мови;
- 2) запозичень зі слов'янських та європейських мов;
- 3) лексем, що зазнали впливу семантичної переорієнтації;
- 4) лексичних одиниць, що в межах лексичної системи мови мігрують від периферії до центру і навпаки (процеси актуалізації та пасивізації слів).

З історичної точки зору лексикологія української мови, незважаючи на те, що її системне вивчення почалося ще в ХІХ ст., опрацьована поки що слабо. Це пояснюється кількома причинами:

- 1) слабка дослідженість з лексикографічної точки зору історичних пам'яток української мови (як староруських, так і староукраїнських);
- 2) українська лексикографія ще недостатньо розвинена;
- 3) недостатньо високий рівень вивчення етимології української лексики, тому що в українському мовознавстві тривалий час не було етимологічного словника української мови.

Процеси появи в мові нових слів та зникнення старих лексем здебільшого взаємообумовлені. Назви предметів, різноманітних явищ матеріальної й духовної культури, яких уже немає, з активного вжитку поступово переходять до пасивного складу лексики та згодом забуваються.

Розвиток суспільства та суспільних відносин, зміни в матеріальній та духовній культурі народу – це основні позамовні чинники, які впливають на зміни у сфері номінації та прискорюють процес архаїзації лексичних одиниць тематичних груп лексики, які репрезентують матеріал давніх українських народних промислів і пов'язані з матеріальною та духовною культурою народу [14, с. 135-137].

Серед змін у лексиці мови останнього часу важливе місце відіграє процес повернення до складу активної лексики тих слів, які у словниках української мови в радянський час подавалися з ремарками «застаріле», «книжне», «історизм», «архаїзм», «обласне», «діалектне», «рідковживане», «дореволюційне» або взагалі не були подані в словниках.

Повернення силоміць вилучених слів до словника сучасної української мови «допоможе нам відтворити і поповнити національний образ нашої мови на всіх її структурних рівнях завдяки приведенню у відповідність з етнічною природою української мови її літературних норм» [37, с. 15].

Лексичний склад сучасної української мови формувався протягом тривалого історичного часу і є результатом функціонування та розвитку мови багатьох епох. Формування лексики української мови тісно пов'язане з історією українського народу.

У процесі розвитку праслов'янської лексики, незважаючи на її велику стійкість, одні слова зазнали у ній певних структурно-семантичних змін, інші зовсім випали з її складу, а ще інші стали основою для творення нових слів або й цілих її груп. З розпадом слов'янської мовної єдності багато індоєвропеїзмів у більш або менш істотно зміненому вигляді перейшли в лексику окремих слов'янських мов, що й споріднює її з лексикою інших індоєвропейських мов [51, с. 101].

Лексика, утворена в період формування та розвитку української мови (власне українська), охоплює такі тематичні та лексико-семантичні групи:

– *суспільно-політичні, адміністративні та військові назви*: власність, галузь, громада, підпорядкування, працівник, промовець;

– *назви житла, будівель та їх частин*: будівля, криниця, помешкання, приміщення, садиба, хата, віконниця, завіси, закуток, кімнатка;

– *назви одягу та взуття*: бриль, капелюх, кожух, намітка, очіпок, свита, сорочка, штани, спідниця, стрічка, хустка, хустина;

– *назви продуктів, страв, напоїв*: борошно, пластівці, борщ, яловичина, вареники, галушки, голубці, затірка, капуста;

- *назви, пов'язані з сільським господарством*: віялка, гречка, жниварка, зерносовище, мірошник, молотарка, олійня, оранка;
- *абстрактні назви*: добробут, зміст, мрія, надія, поступ, розпука, свідомість, сумнів, уважність, уява, халепа;
- *назви якостей*: високоякісний, кмітливий, мужній, обачний, полохливий, сумлінний, чемний» [51, с. 100-118].

Науковці наголошують, що за походженням лексика української мови неоднорідна. «Найбільша частина її, близько 90%, належить до, так званої, корінної української лексики, яка включає всі слова, що ведуть свій початок від індоєвропейської мовної спільності, слова що виникли в спільнослов'янській мові та слова давньоруського походження, а також весь лексичний фонд створений на українському ґрунті. Решту лексичного складу сучасної української мови становлять запозичення з індоєвропейських, у тому числі й слов'янських, та неіндоєвропейський мов; іншомовні лексичні елементи засвоювались українською мовою протягом усього її історичного розвитку» [51, с. 101].

Основну групу слів, яка виступає ядром корінної української лексики, складають слова, переважно успадковані через праслов'янську мову. Проте давня східнослов'янська лексика збережена в сучасній українській та інших східнослов'янських мовах не однаковою мірою, оскільки значна частина таких слів була втрачена. У тематичній групі «Назви їжі та напоїв» української мови й тепер уживаються іменники *пряник, коржик, солод, яловичина, харч, брага*, що виникли ще в період східнослов'янської мовної єдності» [51, с. 112-113].

У складі корінної української лексики найчисленнішими є власне українські слова, різноманітні за своєю семантикою й морфологічною будовою, що виникла на основі її власних словотвірних засобів» [51, с. 120-121].

За походженням склад лексико-тематичної групи «Назви їжі та напоїв» в українській мові неоднаковий, поряд із переважною більшістю

слів власне українського походження вживається значно менша кількість слів іншомовного походження.

До запозичених іменників у цій лексико-тематичній групі прийнято зараховувати:

- слово німецького походження *бутерброд*;
- кулінарну лексику французького походження: *антрекот, вінігрет, гарнір, десерт, делікатес, желатин, філе*;
- англійські слова, які служать для називання їжі й питва: *біфштекс, кекс, пудинг, пуни, ром, ростбіф, сандвіч, торт*;
- іменник *какао* іспанського походження;
- грузинського походження назва *чурек* і китайського назва напою *чай*.

Також у різний час через російське посередництво до української мови з фінно-угорських мов потрапили назви деяких риб (*корюшка, навага, севрюга, сьомга*), які є основою для приготування відповідних страв [51, с. 138-141].

Певна кількість слів на позначення продуктів харчування має тюркське походження *гарбуз, кавун, халва*.

Ці слова здебільшого лексично вже глибоко засвоєні українською мовою, тому служать твірними основами для численних похідних, наприклад, *делікатесний, гарбузиння, гарбузовий* тощо.

Крім лексично засвоєних слів іншомовного походження, в українській мові вживаються ще так звані екзотичні слова, або екзотизми, які позначають предмети та явища характерні для неукраїнської дійсності. Серед екзотизмів лексико-тематичної групи «Назви їжі та напоїв» виділяються: *джин, лаваш, чача, чурек* тощо [51, с. 148].

До етнографічних діалектизмів у цій лексико-тематичній групі можна віднести слова: «*чулаки* – довгасті пампушки з гречаного або пшеничного борошна з олією; *галагани* – вид печива; *гуголь* – їжа з курятини, квасолі, цибулі тощо, приправлена перцем; *жур* – їжа з вівсяного борошна, води та

олії; *котки* – їжа, подібна до галушок, що вживається з товченим маком і цукром, зрідка з олією (говори північного наріччя); *бануш* – кукурудзяний куліш на овечому лоєві або сметані; *гусянка* – вид ряжанки з овечого молока; *каварма* – страва з баранини; *плачинда* – вид печива (південно-західні говори); *балабухи* – спечені або зварені з тіста шишки; *бекмес* – мед, зварений з бурякового соку або з кавунів; *кваша* – солодка страва з житнього борошна; *потанці* – їжа з накришеного хліба, перемішаного з олією; *потрібка* – їжа з подрібненої печінки (південно-східні говори)» [51, с. 188].

Стилістично нейтральних слів у словниковому складі мови набагато більше, ніж стилістично забарвлених, тому і в складі лексико-тематичної групи «Назви їжі та напоїв» в українській мові переважають слова, які не виконують спеціальних стилістичних функцій.

Отже, в лексичному складі української мови найчисленнішу групу складають власне українські слова, що виникли на основі її власних словотвірних засобів. У складі лексико-тематичної групи «Назви їжі та напоїв» в українській мові кількісно власне українська лексика переважає над словами іншомовного походження.

1.2. Назви їжі та напоїв в українському мовознавстві

Серед корінної лексики української мови науковці виділяють в окрему групу найменування предметів, які використовуються в побуті. Такі слова прийнято називати побутовою лексикою або побутовізмами [3, с. 32]. До побутової лексики належать слова, які називають предмети і явища, поширені в побуті всіх груп населення, зокрема це назви житла, меблів, господарських предметів, одягу та взуття, їжі й напоїв, посуду та кухонного начиння, свійських тварин і птахів, знарядь праці, трудових процесів і дій, назви звичаїв, обрядів, ігор, розваг та ін.

У складі побутової лексики, на думку Г. М. Лукіної, виділяється кілька груп: назви одягу, взуття, головних уборів, прикрас, дорогоцінних каменів, тканин, посудин і їжі. До цієї лексики, на її думку, приєднуються і деякі інші тематичні групи з суміжними значеннями, наприклад, назви частин людського тіла, рослин, тварин тощо. Мовознавець поділяє ці тематичні групи на ті, що складаються з практично однозначних слів: значна частина назв взуття, головних уборів, прикрас, одягу та неоднозначних: назви посудин, тканин, видів їжі, хутра.

Науковець Н. Бабич уживає термін «специфічна побутова лексика», зазначаючи, що це лексика, яка характерна для певної історичної доби, певної соціальної групи і яка має особливий колорит історичного минулого (архаїчна побутова лексика) або сучасного життя (сучасна побутова лексика). Авторка зауважує, що ця лексика відбиває характерні деталі життя й побуту людей як представників певної соціальної групи суспільства на певному етапі його історичного розвитку і що ця група лексики переважає в жанрах розмовного стилю, звідки проникає в художній стиль [1, с. 55].

Розмовно-побутовий стиль в українській мові висуває на перший план такі ознаки: щоденне, неофіційне наддіалектне спілкування [52, с. 522], безпосередні побутові ситуації спілкування [22, с. 196], обслуговування щоденних життєвих потреб, неофіційну сферу спілкування, характеризують її як мову повсякденного вжитку, мовлення в сім'ї.

Розмовна лексика широко використовується й «у мові художньої літератури як один з її важливих компонентів, зокрема в діалогах і описах побутових ситуацій, взагалі тоді, коли автор прагне надати мові свого твору розмовного забарвлення» [51, с. 153].

Але спеціальних стилістичних функцій подібні слова здебільшого не виконують, тому що в українській мові загальнонародні й загальноновживані слова є основою тематичної групи «Назви їжі та напоїв». Тому вони виступають «в усіх стилях писемного і усного різновидів української літературної мови, використовувані в усіх жанрах сучасної художньої

літератури, в народній творчості, в публіцистичних, науково-популярних, суспільно-економічних і наукових працях ... Ці слова зрозумілі всім носіям української мови» [51, с. 229-230].

Н. Железняк стверджує, що «етнолексеми – назви їжі, властиві мовній картині світу українців, ідентифікують національну самобутність і можуть ставати центром художньо-публіцистичних оцінних образів» [23, с. 2].

Варто також зауважити, що ця категорія лексики дуже змінна, оскільки зі зміною побуту змінюються й пов'язані з ним реалії [43, с. 105]. Частина таких слів зникає або переходить до розряду застарілих слів, тому що виходять з ужитку відповідні реалії, наприклад, *жупан, кучма, личаки, свита*, разом з тим з'являються нові слова: *піцца, суші, авокадо* й подібні. Відповідно, побутова лексика використовується для обслуговування практичних потреб людини у повсякденному житті.

В українському мовознавстві слова на позначення назви їжі та напоїв здавна привертали до себе увагу науковців, бо ці слова тісно пов'язані зі щоденним життям людини.

Дослідниця зазначає, що «харчування відіграє в житті людини першорядну роль, тому й лексика, пов'язана з їжею та кухонним начинням (і ширше – побутом людей), має важливе значення і для мовознавчої науки, і для історії, етнографії. Ґрунтовне вивчення цієї тематичної групи лексики ... становить безсумнівний інтерес для мовознавства» [18, с. 4].

Оскільки лексика на позначення харчування дуже тісно пов'язана з побутом людей, то дослідники використовували в своїй роботі етнографічні та історико-етнографічні праці, в яких подані описи того, як відбувалося харчування людей в різні історичні епохи та в різних етнографічних районах України, тому що в складі групи слів «назви їжі та напоїв» виступає значна кількість місцевих назв або локальних етнографізмів.

Перші праці науковців, присвячені дослідженню побутової лексики, зокрема і назвам їжі, мали переважно етнографічний та історичний

характер. До таких належать праці відомих етнографів Х. Вовка, В. Гнатюка, Д. Зеленіна, М. Марковича, А. Чужбинського та інших.

Проте за останні кілька десятиліть більшість лінгвістів активно вивчали побутову лексику насамперед з точки зору лінгвістики, а етнографічний матеріал виступав у таких працях як допоміжний або другорядний. Цінним джерелом для вивчення історії, складу, функціонування в українській мові побутової лексики є наукові роботи Л. Анісімової, З. Бичка, Г. Войтів, З. Ганудель, В. Горобця, Е. Гоци, Й. Дзендзелівського, О. Коваленка та інших.

Вивчення назв їжі та напоїв відбувається сьогодні з різних точок зору: загальний опис системи назв їжі та напоїв української мови, історія виникнення та формування тематичної групи назв їжі та напоїв, докладна характеристика й опис окремих тематичних підгруп лексики гастрономів української мови, фіксація та вивчення змін, характерних для групи слів-гастрономів за останній час.

Узагальнюючою працею в українському мовознавстві про історію розвитку назв їжі та напоїв була колективна монографія «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983), в якій подано історію функціонування слів, пов'язаних з харчуванням від XI ст.. У праці В. Німчука «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» науковець описує історію окремих слів на позначення продуктів харчування, які вживалися ще в часи Київської Русі. Назви їжі та напоїв, які зафіксовані в пам'ятках української мови XIV – XVII ст., вивчав С. Яценко.

Сьогодні вже існує велика кількість праць, у яких науковці описують назви їжі та напоїв, які вживаються в окремих діалектах української мови: З. Ганудель (Східна Словаччина), Є. Турчин, Г. Вешторт (Полісся), Е. Гоца (Закарпаття), Н. Загнітко (Донеччина), М. Волошина (Східна Слобожанщина), Л. Борис (Буковина).

Науковці самі визначають об'єкт і предмет дослідження, тому єдиного підходу до вивчення назв їжі та напоїв у названих працях немає. І

відповідно в українському мовознавстві досі не вироблена єдина загальноприйнята класифікація назв їжі та напоїв.

У працях дослідників знаходимо різні підходи до класифікації та розуміння наповнення тематичної групи гастронімів. Якщо Є. Тульчин виділяє *назви їжі, назви їжі тваринного походження, назви рідин у стравах та в квашених і засолених продуктах*, то Г. Вешторт пропонує докладнішу класифікацію: *назви їжі, назви хлібних виробів, назви молочних та овочевих продуктів та виробів із них*, та слова, які називають *процеси приготування та споживання їжі*, та слова на *позначення якості, ознак їжі* [8].

У 2013 році дослідниця Л. Борис проаналізувала назви на позначення хлібних виробів у буковинському діалекті [5]. Автор запропонувала класифікувати назви за способом приготування тіста, тому розподіляє слова на позначення хліба на дві групи з *прісного тіста* і *заквашеного*. «Найдавнішим видом хліба, що побутував у всіх слов'янських народів аж до ХХ ст. був прісний хліб» [5, с. 170]. Різновидом прісного хліба на Буковині дослідниця називає *коржі*, які залишилися й до нашого часу. Зазвичай борошняні вироби з прісного тіста пекли у піст.

Заквашений хліб почали випікати значно пізніше, ніж з прісного тіста. «Спосіб випікання заквашеного тіста подібний по всій Україні» [5, с. 172]. Детальніша класифікація заквашеного хліба побудована на залученні до розгляду пшеничного чи житнього борошна, борошна двох сортів, які відрізнялися помолом борошна та за характером назви «домішки», яка зумовлює появу назв *барабулятник, бараболятник, капустаний барабулятник, перевертаник*. Також враховується й *назва окремої хлібини*, яку називають *хліб, бохонец, бохонец хліба, паляниця, буханка, буханчик*. Зафіксовані й назви іншомовного походження, наприклад, «слово *батон* «білий хліб довгастої форми» (НТСУМ, I, 71) увійшло в лексикон сучасних діалектоносіїв через посередництво російської з французької мови; фр. *baton* «палка» (ЕСУМ, I, 151). *Франзоля* «білий хлібець овальної форми» –

результат семантичної конденсації словосполучення *французька булочка*» [5, с. 172].

Серед назв невеликих *хлібних виробів* увагу дослідниці привернули лексеми *качка* і *голупчик* зумовлені подібністю до тварин, названих цими словами [5, с. 173].

На позначення *невипеченого хліба* використовуються слова: *глевоть* (літературне *глевтяк*) та утворення від *клей* «липка речовина» *клийтуха* [5, с. 174].

Окремим підпунктом у класифікації дослідниця подає *назви на позначення «шматка хліба* (сала тощо) у буковинських говірках побутують мовні одиниці: *байда, буката, дараба, тараба, штараба, штаба, кацавалок, кавалок, ковалок, кусин, кусін, кусник, грінка, шабатований хліб, округ, окрух*» [5, с. 174].

Дослідниця, проаналізувавши фактичний матеріал, робить висновок, що «лексику на позначення хлібних виробів у буковинському діалекті характеризує складна іманентна структура. До складу цього угруповання входять традиційні та інноваційні утворення, пов'язані з різними етапами розвитку матеріальної культури» [5, с. 175].

На нашу думку, запропонована Л. Борис детальна класифікація на позначення хлібних виробів у буковинському діалекті побудована з урахуванням як мовного характеру цих назв, так і з урахуванням позамовних чинників. Цю класифікація можна використовувати як основу для подальших досліджень назв хлібних виробів у літературній мові та інших діалектах української мови.

У 2017 році О. Осирко дослідив назви страв із *прісного тіста* у східноподільських говірках. Питаннями класифікації цих найменувань дослідник спеціально не займався, але звернув увагу на будову лексем, тому у висновках своєї роботи стверджує, що серед назв страв із прісного тіста «у східноподільських говірках переважають *однослівні номінації вареники, бабка, макарони, затірка, вермішель, лапша, галушки, племені*. Рідше –

складні найменування, виражені неузгодженими та узгодженими атрибутивними словосполученнями за моделлю «іменник» + «прийменник з, із» + «іменник»: *вареники з бараболою, вареники з черешнями, вареники з вишнями, налісник із м'ясом, налісник із сиром, коржі з молоком* [42, с. 101]. Науковець відмічає, що в активний ужиток мовців у східноподільських говірках увійшли назви виробів промислового виробництва з прісного висушеного тіста *лапша, вермішель, макарони*.

Науковець С. Яценко розглядає назви продуктів харчування, страв і напоїв у такій послідовності:

- спочатку описані назви **перших рідких страв** – *борщ, (зелений, щавльовий, червоний, кислий, посний, лободяний), суп, юшка (холодна)*;
- далі поданий опис **каші**, «яку щодня готують до бурщу», (*овсянка, перловка, гречнева, яшнтя, пшоняна, молошна, гарбузяна*) [63, с. 1-2]. Різновидом **кашеподібної страви** є *кисіль*. Також «у давнину в досліджуваній говірці вживали страви, які позначалися словами *джур, кваша, мамалига, куєш, руль*» [63, с. 3];
- давні назви *парши* та *мандрики* позначали реалії, які готувалися з **молока**. Для називання **кислого молока** використовують слова *кисляк, простокваша, кефір*;
- назви **ковбас** – *м'ясна, кров'янка, ліверна*;
- внутрішній **свинний жир** називається *здбор*;
- вироби з **борошна** – *хліб (житній або чорний, пшеничний або білий, раніше називали кислий), млинці, перепічки, книш, решітники, коржі, пироги, пампушки, налісники, бабку*;
- **продукти тривалого зберігання** – *солонина, квашенина*;
- **хмільні напої** представляють назви *горілка, казьонка, самогонка, чемергес, барматуха, первак, недогон, сивуха, бурачиха, хлебна, житньювка, сахарна, оковита*, застарілою є тільки назва *чемергес*. Напій із сушини називають *компотом* і *узваром*.

Мовознавець робить висновок, що «переважна більшість назв, уживаних у досліджуваній говірці, належить до найдавніших шарів лексичної системи української мови та є праслов'янською спадщиною. Номінації продуктів харчування, страв та напоїв здебільшого мотивовані словами, що вказують на колір, спосіб приготування страви, її якість.

Деякі з назв є нормою літературної мови, частина, як народнорозмовні, – спільні для багатьох говірок інших нарідч. Окремі слова архаїзувалися та вийшли з ужитку у зв'язку зі зникненням реалій» [63, с. 11].

У статті 2015 року про назви їжі та напоїв у поліській фразеології Г. Доброльожа послуговується власною класифікацією:

- **овочева** складова у фразеології (*квашений огірок, капуста, горох, цибуля, часник, хрін*);
- назви **приправи** (*сіль, перець, оцет, гірчиця, хрін, редька*);
- **перші страви** (*борщ, юшка, пізніша суп*);
- **молоко** і молочні продукти (*сметана, сир*);
- **каша**;
- **м'ясо** (*сало, а також м'ясо, ковбаса, кишка*)
- похідні продукти із **сала** – *вишкварки, шкварки, шкурлати, шкуратки, шкурки*;
- **жирові продукти** (*жир, олія, лій (лой), масло, смалець*);
- назви **напоїв** (*квас, пиво, брага, мед, горілка, сороківка, сітро*).

Автор зазначає, що «численні фразеологічні одиниці, що містять у своїй структурі лексеми *хліб (вергун, содник, книш)*, вироби із борошна (*галушки, вареники, млинці*), інгредієнти до тіста (*борошно (мука), дріжджі*), харчові продукти (*мед, яйце*)» залишилися поза увагою, «оскільки розглянути усі фразеологічні одиниці цієї компонентної групи в обсязі однієї статті неможливо» [20, с. 211-217].

У загальних рисах класифікація назв їжі та напоїв Г. Доброльожи відповідає найпоширенішим класифікаціям, але запропоновані нові

підпункти, яких не було в інших дослідників, наприклад, назви приправи, похідні продукти із сала та жирові продукти, інгредієнти до тіста. У класифікації С. Яценка названий лише «внутрішній свинний жир».

Ю. Грицевич та І. Левчун, описуючи тематичну групу назв їжі, напоїв та кухонного начиння у фольклорних текстах із Західного Полісся, на «чільне місце» ставлять підгрупу

- «**назви хліба**», яку репрезентують слова: *пана* «дит. хліб», *булка*, *бохонець* та інші;
- страву з **запареного борошна** (найчастіше гречаної муки) позначає слово *париши*;
- окремо названа **картопля** – *бараболя*, *картохель*;
- окремо назване **сало** – *шпирка*;
- окремо виділений підпункт **обрядових страв** – *серп*, *лапка*, *борона*, *сир*;
- окремо названа лексема **ягли**, яка входить до складу фразеологізмів *наварити ягли* «нічого не приготувати з їжі», *їсти ягли* «нічого не їсти» [13, с. 36 40].

О. Ятищук проаналізувала функціонування та регіональні особливості традиційної народної їжі, напоїв та продуктів харчування українців Слобожанщини XVII – початку XIX ст., які зафіксовані в художніх творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Науковець подала розлогі етнографічні та кулінарні коментарі до опису страв чи продуктів, але мовознавчої характеристики назв страв і напоїв немає.

У пропонованій класифікації дослідниця на перше місце ставить **варені борошняні та круп'яні страви**, які були найбільш поширеними на території України, і зокрема Слобожанщини, наприклад, *каша*.

З круп варили і рідкі страви – *юшки* або *крупники*, які готували на м'ясній юшці або на воді. Одна з найбільш розповсюджених українських страв *куліш* може бути прикладом юшки з крупами.

Серед *борошняних і круп'яних страв* О. Ятищук також називає вівсяний або гречаний *кисіль*, який на Слобожанщині зрідка готували до кінця XIX ст.

«До *кашоподібних мучних страв*, поширених в Україні, можна віднести також і *лемішку* та *мамалігу*, однак відомостей про них у творах Г. Квітки-Основ'яненка не зустрічаємо. Можливо тому, що мамалігу запозичили від молдован і вживалася ця страва українцями в смузі етнічно-мішаного розселення з ними. Крім того, кукурудза поширилася на території України лише у XIX столітті» [61, с. 3].

Письменник у своїх творах подає детальну інформацію і про інші *варені борошняні страви*: *затірку*, *галушки*, *вареники*, *локишину* тощо.

Серед *борошняних печених страв* перше місце посідав *хліб*, з яким їли і рідкі страви, і картоплю, і кашу. Улюбленим повсякденним, святковим та обрядовим *хлібом* в Україні був учинений, тобто виготовлений на заквасці.

На межі XVIII–XIX ст. серед *овочевих страв* найпоширенішою був борщ. Різновиди борщу включали в себе так званий *зелений*, або *щавлевий*. Який готували весною, коли закінчувалися запаси городини, а на лузі з'являлася перша зелень. Його варили з молодим щавлем, кропивою, лободою, листям городнього буряка. І *холодний борщ*, який готували а першій половині літа. Такий борщ на Слобожанщині у XVIII–XIX ст. називали *холодник* або *холодець*.

Інша *рідка овочева страва*, поширена на Лівобережній Україні і зокрема на Слобожанщині, – *капусняк* (*капуста*).

Крім *борщу* й *капусняку*, у творах Г. Квітки-Основ'яненка згадуються *сути* (*юшки*).

Згадки про страви з *картоплі* у творах письменника не знаходимо.

До *неварених овочевих страв* дослідниця відносить солоні огірки, огірки з уксусом та часником, редьку, цибулю, свіжі огірки.

Серед *страв з м'яса* названі *рубці, хляки (фляки)* – браковані кишки, що залишалися після виготовлення ковбас, *кров'янки*.

Зі *свіжою та сушеною рибою* варили юшку, борщ або куліш, рідше свіжу рибу тушкували у сметані.

Молочні страви споживали щодня, за винятком посту. На свіжому коров'ячому молоці варили каші та локшину, з кислого молока відігрівали сир, що використовували і як самостійну їжу, і як начинку для вареників і пирогів. З сиру і тіста пекли *коржики* (вид *сирника*), які називалися *мандрики*.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. у харчуванні українців переважали *безалкогольні напої*, серед яких найулюбленішим був *квас, узвар, варенуха*.

До *алкогольних* належали *мед, наливки та настойки*.

У цілому класифікація назв їжі та напоїв, подана в роботі О. Ятищук, повторює вже існуючі без внесення уточнень або виправлень, доповнень. Дослідниця робить цікавий висновок: «найбільш суттєве місце у повсякденному харчуванні слобожан займали рослинні продукти, страви, виготовлені із зернових і овочів» [61, с. 7]; проте автор послуговувалася обмеженим матеріалом з художніх творів письменника, причому не брала до розгляду всі без винятку назви на позначення їжі та напоїв та не аналізувала слова з мовознавчого погляду.

О. Вікторіна дослідила назви перших страв в українській мові на матеріалі художніх творів письменників XVIII–XIX ст. (проаналізовані тексти І. Котляревського, С. Гулака-Артемівського, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Л. Глібова, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, М. Кропивницького, О. Кобилянської).

Матеріал класифіковано так: у лексико-тематичній групі «назви страв» виділена лексико-семантична підгрупа «назви перших страв». Компонентами цієї підгрупи у творах виступають назви: *борщ, галушки, юшка, куліш, щербя, квасок, просілне*.

В описі кожного компонента дослідниця подає демінутиви, якщо такі є в мові, та звертає увагу на граматичні форми назв, наприклад:

- *борщ*, демінутиви: *борщик*, *бóрщичок*. Про борщ з рибою пише лише Г. Квітка-Основ'яненко (*борщик з живою рибкою* та *борщ гарячий з усякою, мілкою рибкою*), інші автори згадують *борщ*, *борщ з м'ясом* або *з куркою*;
- *юшка*, в одному творі виявлено демінутив: *І юшечка, і петрушечка!*;
- *куліш (кулеша)*, зафіксовано у творах цю лексему й у формі жіночого роду – *кулеша*, також у формі демінутива – *кулешка*.

Про *галушки* автор висловила здогад, що «спочатку *галушкою* називали безпосередньо шматочок звареного прісного тіста, а потім назва перейшла на рідку страву».

Для пояснення значення трьох назв дослідниця залучає тлумачний словник української мови: *щерба* «Відвар з чого-небудь, рідкий суп // Юшка з риби»; *квасок* «М'ясна або рибна юшка, зварена з солоними огірками» та *просілне* «Вид пісного борщу». Ці три слова «не активні в мовленні сучасних українців. Саме тому цілком доречно вважати їх архаїзмами» [9, с. 29].

У висновках поданий аналіз частотності уживання назв перших страв: «у творах української літератури XVIII–XIX ст. виявлено 7 назв перших страв. Найчастіше використовували такі назви: *борщ* (11 авторів), *юшка* (8 авторів), *галушки* (7 авторів); дещо рідше – *куліш* (6 письменників), *щерба* (2), а *квасок*, *просілне* зафіксовано по 1 разу» [9, с. 29].

Є. Буринос зазначає, що в сучасній українській літературній мові класифікації лексики на позначення їжі та напоїв можуть бути зроблені за способом обробки продуктів для приготування їжі, також поширені класифікації, побудовані на розподілі видів страв залежно від характеру використовуваної сировини. При такому підході прийнято виділяти дві основні групи: продукти рослинного і тваринного походження. Напої

можуть бути виділені окремо. Серед страв із продуктів рослинного походження виділяють: а) приготовані із зернових культур; б) овочеві.

Їжу тваринного походження можна поділити на м'ясні, молочні та рибні страви.

Автор запропонувала у сучасній українській літературній мові класифікувати назви їжі відповідно до сучасних уявлень про способи її вживання та раціону харчування. Були виділені такі тематичні групи:

- 1) лексика на позначення *перших страв*;
- 2) номінація *других страв*:
  - а) назви страв із м'яса і птиці;
  - б) назви страв із рослинних продуктів;
  - в) лексика на позначення молочних продуктів;
- 3) номінація *виробів із тіста*;
- 4) назви *напоїв*.

У кожній групі визначений склад, подані тлумачення значень окремих лексем, встановлені системні зв'язки між окремими членами лексичної мікропарадигми.

Лексика на позначення *перших страв*.

Типовими для української кухні першими стравами є рідкі страви – відвари, супи, борщі й ін. Тому сема «рідка страва» наявна в семантичній структурі всіх назв, об'єднаних у даній тематичній групі: *суп, сьорбанка, голощак, замішка, капуста, огірочник, щерба, бульйон, просілне, куліш*.

Номінація *других страв*. У цій тематичній групі виділені окремі підгрупи. Деякі страви готують, поєднуючи продукти тваринного і рослинного походження. Вони умовно віднесені до тієї чи іншої підгрупи других страв.

Назви страв *із м'яса та птиці*. Своєрідність національної української кухні стосовно приготування м'ясних страв виражається в переважному використанні продуктів харчування зі свинини: *бекон, буженина, верещака, сальтисон, голубці*.

Внутрішня форма назв страв із м'яса та птиці містить відомості про частину туші, з якої готується страва (*флячки, кендюх*), температуру страви (*холодець, заходод, студенець*), продукти, що є основою страви (*ліверка, кров'янка, яєчня*), спосіб їх переробки (*січеник, товченик*), форму кулінарного виробу (*крученик, завиванець*), спосіб термічної обробки (*смажениця, тушонка, печеня*).

Назви страв **із рослинних продуктів**. Страви рослинного походження налічують меншу кількість найменувань, на відміну від страв із м'яса та птиці, проте в українській кухні вони також відіграють важливу роль: *каша, рябка, манка, мамалига, кандьор, кутя*.

Лексика на позначення **молочних продуктів**. Молока й кисломолочних продуктів українці завжди споживали багато. Найпоширенішою стравою було свіже коров'яче молоко, кип'ячене або парене в печі. Сему «свіжовидоєне молоко» у сучасній українській мові репрезентовано здебільшого багатослівними номенами: *парне молоко, свіже молоко, утрішне молоко, обіднє молоко, вечірнє молоко*.

Сему «загускле кисле молоко» у літературній мові представлено назвами *кисляк, кефір, простокваша, йогурт*.

Номінація **виробів із тіста**. Ця тематична група є найчисельнішою групою назв страв в українській мові. На базі цих лексем можуть бути утворені численні описові багатокомпонентні звороти: *хліб житній, вареник з вишнями, макарони по-флотськи, пряник медовий, піца із грибами, кекс ванільний* тощо.

До складу цієї групи входять як родові (*хліб, корж, пиріг, печиво*), так і видові (*паляниця, пампушка, вергуни, шулики* й ін.) назви. Зафіксовані різноманітні системні зв'язки в межах описуваної лексичної парадигми: полісемія, омонімія, синонімія, варіантність.

Назви **напоїв**. У межах досліджуваної тематичної групи можна виділити дві підгрупи:

- 1) назви спиртних напоїв;

2) назви безалкогольних напоїв.

Назви напоїв мотивуються:

1) назвами продуктів, з яких виготовлено напої: *дулівка* – «наливка на грушах-дулях»; *малинівка* – «наливка малинова», *бодянівка* – «горілка, настояна на бодяні»; *шапранівка* – «горілка, настояна на шафрані»; *морелівка* – «наливка з морелі» (пор.: *мореля* – сорт абрикосів із дрібними плодами), *афиняк* – «наливка із чорниць» (*афини* – діалектна назва чорниць); *перцівка* – «горілка, настояна на перці»; *медуха* – «хмільний напій із меду» тощо;

2) способом приготування: *узвар* (бо його варять); *тертуха* (розтерті із цукром суниці, залиті горілкою); *квас* (від *киснути*); *запіканка* – «горілка, витримана в гарячій печі»; *варенуха* – «горілка, зварена з медом, фруктами та ягодами»; *самогон* – «горілка, виготовлена в домашніх умовах»;

3) стадією приготування: *первак*;

4) наслідками впливу на організм людини: *веселуха*, *спотикач*, *лепетуха*, *кусака*, *запридух*, *гострогляд*.

В аналізованій тематичній групі наявна значна кількість словотвірних варіантів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки *-очк-*, *-ечк-*, *-еньк-*, *-оньк-*: *горілочка*, *горілонька*, *вишнівочка*, *варенушечка*, *самогоночка*, *зубрівочка* й інші.

Подана класифікація дуже детальна і охоплює майже всю найважливішу лексику на позначення їжі та напоїв. У творі Г. Квітки-Основ'яненка виступає обмежена кількість таких слів, тому наша класифікація враховує класифікацію Є. Буринос.

Е. Гоца серед назв їжі виділяє такі окремі групи і підгрупи: «уся їжа досить чітко поділяється на рослинну і тваринну. У межах їжі рослинного походження досить компактною групою є хлібні та інші вироби з тіста, натомість рідкі страви і напої вирізняються з усієї іншої їжі». Далі виділено окремі підрозділи: 1. Загальні назви їжі та лексика, пов'язана з часом споживання їжі; 2. Назви хлібних та інших виробів з тіста; 3. Номінація

страв з рослинних продуктів; 4. Найменування їжі тваринного походження; 5. Назви рідких страв, напоїв і приправ [18, с. 10].

Цю класифікацію обираємо для роботи за основу, в яку вносимо зміни. Наприклад, погодитися з тим, що в окремому підрозділі об'єднані «Назви рідких страв, напоїв і приправ» не можна. До рідких страв належать, зокрема *борщ* та *суп*, які подають як перші страви, рідкою може бути *каша* (друга страва). Напої, як ми думаємо, повинні виступати як третя страва, а приправи взагалі – окремим підрозділом, тому що приправи можуть бути дуже різними і за походженням, і за складом.

У лексико-семантичній групі гастронімів виділяємо дві підгрупи: а) назви їжі; б) назви напоїв.

Назви страв у першій підгрупі класифікуємо за порядком подачі їжі до столу, тому виділяємо:

- 1) назви *перших страв* (холодні та гарячі);
- 2) назви *других страв* (переважно з зерна або з тіста, прісного чи кислого, холодні та гарячі). Серед назв других страв можна виділити:
  - а) назви рослинного походження (до складу яких входить і підгрупа назв «хлібних та інших виробів з тіста»),
  - б) тваринного походження;
  - 3) назви *третьох страв, або напоїв* (холодних та гарячих).

У системі побутової лексики української мови виділяється лексико-тематична група «Назви їжі та напоїв», у складі якої об'єднані лексичні одиниці на позначення різних страв, які споживає український народ.

1.3. Загальна характеристика назв їжі та напоїв української мови

Надзвичайно важливим елементом народної культури виступає їжа, яка пов'язана з сивою давниною та зберігає традиційні риси вирощування, зберігання, обробки та приготування продуктів, саме тому традиційна їжа кожного народу яскраво виявляє свою національну специфіку. У той же час народна культура харчування легко й швидко може запозичувати нові елементи, варіації, зазнавати модифікацій, які відображаються відповідними словами в мові.

Вивчення їжі можливе з різних точок зору, наприклад, етнографічний підхід звертає увагу передусім на звички, традиції та обряди, які пов'язані з приготуванням і споживанням різних страв відповідно до пори року чи дня, до святкових чи буденних днів, тому етнографів найбільше цікавить, як саме люди готують, як прийнято подавати до столу, який посуд і як його використовують тощо; кулінарний підхід передбачає вивчення насамперед відбору продуктів, технології їх обробки, способу приготування та поживної цінності відповідних страв. Лінгвістичний підхід базується на вивченні назв, зокрема історії виникнення, значень тощо – відповідних продуктів чи готових страв.

Український народ має давню історію, тому й національна кухня (кулінарія) відзначається великою різноманітністю та багатством як страв, так і відповідних назв. Частина страв і назв має загальноукраїнський характер, частина регіональний, тому що в кожному етнографічному районі України помітно виділяються місцеві особливості кухні, обумовлені умовами проживання, традиціями та впливами сусідніх народів.

Традиційно їжу прийнято поділяти на страви та напої. Серед страв розрізняють гарячі та холодні, з продуктів рослинного та тваринного походження тощо.

На території України гарячі страви належать до найпопулярніших, серед яких на першому місці виступають рідкі: *борщ*, *суп*, *капусняк*, *бульйон*,

юшка та тверді: *куліш*, різноманітні *каші*.

До складу майже всіх названих гарячих страв необхідним елементом входить *картопля*, яка відома в Україні з початку XVIII століття. Овоч завозили з Німеччини, тому поширеною є назва *мандибурка*, яка вказує на місто Магдебург. Надзвичайного поширення картопля набула в Білорусії, де часто заміняла хліб. Картоплю запікають, смажать та готують з неї *деруни*, *картопляники*.

Страви з м'яса здебільшого споживають гарячими: *верещака*, *котлета*, *печеня*, *шашлик*, *фрикаделька*, або холодними: *шинка*, *ковбаса*, *шкварка*, *рулет*, *сало*. З м'ясних продуктів найпоширенішою є свинина, яловичина та птиця. Найчастіше м'ясо смажать чи тушкують, додають до складу таких страв, як *голубці*, *бігос*. Як складовий елемент м'ясо входить до складу і перших, і других страв.

Важливе місце у харчуванні українців займають страви з риби. Найулюбленішими є *карась*, *запечений у сметані*, *тушкована з хроном щука*, *тушкований з цибулею в сметані короп*, *запечений із грибами й раками судак*.

У побуті селян важливе місце займало тваринництво, зокрема догляд за коровами, вівцями, козами, свинями. Повсякденним продуктом харчування були *молоко*, *сметана*, *масло*, *сиворотка*. М'ясо курей, гусей та качок і яєць споживали менше, тому що здебільшого ці продукти йшли на продаж, щоб за отримані гроші можна було купити необхідні речі у побуті.

Для тривалого збереження продуктів, які швидко псувалися, здавна прийнято було сушити або солити *гриби*, *ягоди* та *фрукти*. У діжках солили *огірки*, квасили *капусту*, *буряки*. До шаткованої капусти в діжку, яку готували до квашення, прийнято було класти цілу капустину, яка використовувалася для приготування *голубців* або *борщу*.

Рибу теж сушили чи в'ялили і солили.

Національною рисою українців було використання в їжу засоленого *сала*, яке зберігали в коморах у діжках або підвішували на горищі. У

Карпатах прийнято було вудити м'ясо і посолене сало над димом.

Велике місце в харчуванні українців займала їжа рослинного походження, зокрема різноманітні каші, які готували з *гречаної, ячмінної* або *пшоняної* крупи. У Карпатах каші готували переважно з вівса чи кукурудзи. Каші прийнято було варити на воді або на молоці, потім до каші додавали олію чи сало, або ж їли з молоком, подавали переважно на обід. Готували та їли кашу і в будні, і в святкові дні.

З розповсюдженням картоплі відбулося витіснення з ужитку давніх страв з борошна. Особливо характерним це явище було в районах, де відчувалася гостра нестача зернових культур чи під час неврожаю зернових. Картопля була основою харчування на Поліссі та в Карпатах, де заміняла хліб. Вживали картоплю вареною «в мундирах» або печеною, помастивши олією чи з салом, також картоплю їли разом з квашеною капустою, огірками, молоком. Вареною картоплею з квасолею, капустою та грибами начиняли вареники чи пиріжки, які їли зі смаженим салом, олією або сметаною. З картоплі готували також *картопляники*.

У Карпатах готували *мачанку*, яку робили з товченої вареної картоплі з молоком та бринзою, *мачанка* була приправою для хліба.

Надзвичайно важливу роль у щоденному харчуванні українців посідав *хліб*, який відігравав важливу роль у багатьох звичаях і обрядах, тому що хліб уособлював гостинність, добробут і доброзичливість. Це відображено в прислів'ї: «Хліб – всьому голова».

З хлібом-сіллю прийнято було зустрічали гостей, рідних, проводити молодих до шлюбу, для привітання у дім новонародженого приходили з хлібом, при похованні людини теж обов'язковою є сіль і хліб. Хліб виступав головним елементом в аграрній магії, перед оранкою його чіпляли до хомута коня або вола, чи клали на чепіги плуга. Вірили, що цей хліб повинен був забезпечити гарний новий врожай.

У селянських родин хліб пекли раз на тиждень, переважно з житнього борошна або ячмінного, гречаного, вівсяного. У Карпатах, де

пшениця не росте, хліб випікали тільки з вівсяного чи кукурудзяного борошна. Під час неврожаїв, суспільних потрясінь чи голодовок до борошна домішували картоплю, горох, квасолу, а за особливо несприятливих умов – лободу, кропиву чи подорожник.

Хліб виготовляли і випікали переважно з заквашеного тіста, а у карпатському регіоні переважно випікали прісний, з вівсяного борошна *оципок*, з кукурудзяного *малай*.

Переважно вранці випікали коржі-*перепічки*, *підпалки*, на обід пекли невеликі булочки *пампушки*, які їли з борщем. Окремою стравою були пиріжки, які наповнювали картоплею, квашеною капустою, сиром, вареною квасолею, пшоняною кашею, або вишнями, сливами, чорницями, калиною.

Також з борошна виготовляли *галушки*, *локшину* та *вареники*, *затірку*. Галушки переважно робили з гречаного, житнього, пшеничного борошна. Зварені галушки їли з олією або салом. На свята і неділі прийнято було готувати *локшину*, яку називали ще *тісто*, *різанка*. Тісто для локшини готували з пшеничного борошна на яйцях, порізану локшину варили у воді або молоці.

На Поліссі на свята випікали млинці з заквашеного гречаного або житнього борошна, які їли вмокаючи в сметану, підігрітий смалець або розведений молоком сир.

До початку ХХ століття серед селян була поширена *кваша*, яку робили з житнього або гречаного борошна з солодом, яке запарювали окропом. Певний час кваша викисала в теплому місці, після того її варили.

Поширеною була і *лемішка*, яку варили з підсмаженого борошна, засипаного в окріп і запеченого в печі. Страву їли тільки в скромні дні з молоком, а під час посту додавали олію. Лемішка заміняла хліб. У Карпатах подібним способом готували *мамалігу* (каша з кукурудзи).

Поширеними в Україні борошняними стравами були *галушки*, *локшина* та *вареники*. Дослідниця української народної кулінарії на матеріалі творів письменника, Оксана Ятищук детально описує особливості

приготування страви на Слобожанщині: «Улюбленою стравою українського населення були вареники, але у XVIII–XIX ст. готували їх досить рідко, здебільшого на свята або в неділю, що пояснювалося важким матеріальним становищем більшості селян. Вареники обов'язково готували з начинкою, яку защипували у тонкій варениці. Начинка могла бути пісною чи скоромною – залежно від пори року та релігійних заборон.

Жодна з кухонь народів світу немає такої різноманітності начинок для вареників як українська. Для неї використовували сир, ягоди, каші, смажену капусту, варену, товчену картоплю, варену квасолю, горохове пюре і навіть борошно. Для цього підсмажували сало, доки воно не перетворювалося на суху жовту шкварку, і у киплячий смалець, розмішуючи, додавали борошно. Засмажку охолоджували і ліпили з нею вареники, які називалися «вареники з піском». З пісних начинок поширеною була урда, яку готували таким чином: трохи підсмажене конопляне (рідше лляне) насіння товкли і розтирали у макітрі, заливши окропом розмішували, проціджували і ставили на вогонь. При кипінні утворювалася жовта піна, яку знімали і використовували як начинку. Замість насіння часто брали макуху (залишки після вичавлення олії з насіння): ...каша пшоняна до олії, солоня тараня з пшеничними галушечками та вареники з сім'яною макухою» [III, с. 49].

Тісто для вареників замішували з пшеничної, гречаної або пшенично-гречаної муки, рідше з житньої. Варили вареники в крутому окропі, складали в макітру «...поставила перед ним макотерть вареників» [III, с. 706] і їли зі сметаною: «...тільки що почали шпичками штрикати вареники, та, обмочуючи у розтоплене масло і сметанку, та глитати мерщій» [III, с. 225], маслом «...і вареників макітру – як кулаки плавають у маслі» [III, с. 406], олією, салом із цибулею або зовсім не мащені. До вареників із сиром, фруктами чи ягодами, крім сметани, додавали ряжанку. Запивали їх холодним свіжим або кислим молоком: «поївши добре вареників, та запивши сколотинами (бо се вже діялося після Петра)» [III, с. 167].

Традиційно щодня варили вареники на сиропусний тиждень перед постом на масницю: «На ж от тобі макотерть з варениками: їж та лягай спати та уставай до вутрені, щоб, ти мені говів на сім тижні» [III, с. 92].

Вареники вважаються стравою, характерною для української кухні. Проте у прикордонних селах Слобожанщини були поширені і серед росіян: «и всегда вареники, плавающие в масле и облитые сметаною» [IV, с. 13]» [61, с. 3–4].

Молочні страви селяни споживали майже щодня, за винятком визначених днів посту. Приправою до вареників, галушок, кулеші, картоплі, юшок, супів служила сметана і масло. *Сир* переважно виготовляли з кислого коров'ячого молока. Їли *сир* як окрему страву або використовували в якості начинки для вареників, пирогів.

Кисле молоко ставили у теплу піч, щоб воно відігрілося. Потім відціджували сироватку, а сирну масу відтискували у ворочку (конусоподібна полотняна торба) за допомогою каміння або підвішували торбинку до стелі в хаті. Готовий сир солили і складали у діжечку для тривалого зберігання. Сир часто їли з хлібом або картоплею, робили *сирники*.

У Карпатах сир робили з овечого молока, в яке клали спеціальну закваску *глег* (*гляг*, *кляг*), тому молоко швидко загусало. Після віджиму отримували *будз*, який висушували, потім розбивали, а в отриману масу додавали сіль і червоний перець. Все це ставили в тепле місце і отримували *бринзу*, яку зберігали у дерев'яних діжечках. Бринзу їли з картоплею, *мамалитою*.

Віддавна на Україні вживали різноманітні напої. Серед найулюбленіших були *кваси*: хлібний (сирівець), буряковий, фруктові, ягідні, виготовлені з соку дерев (берези, клена). Великою популярністю користувалися компоти з сирих чи сушених фруктів та ягід – *узвар*, який найчастіше готували з груш, слив, яблук і вишень.

Ще в XI ст. населення України широко вживало напій *мед* (медуха,

квасний мед) і *пиво*. Напій виготовляли з меду так, спочатку готували медову сити, яку заправляли шишечками хмелю, різними травами та ставили на кілька днів у тепле місце. Отриману рідину проціджували й охолоджували. Після цього напій можна було вживати. На кінець XIX ст. мед як напій українські селяни вживали тільки на Різдво і Великдень та на родини, хрестини, весілля.

Пиво переважно варили з ячменю і хмелю. Від кінця XIX ст. інтенсивний розвиток броварництва в Україні поклав край виготовленню *пива* і *меду* в домашніх умовах.

Великою популярністю користувалися серед українців наливки: *слив'янка, вишнівка, тернівка, малинівка* тощо та настойки з різних трав і горілки. Їх виготовляли на основі горілки, але через високу вартість горілки наливки і настойки вживалися переважно на свята й у заможних сім'ях. Горілка на західноукраїнських землях відома з кінця XV ст.

Отже, харчові звички українців мають давнє походження і є елементом народної культури, яка обумовлена умовами життя українського народу. Значна частина назв їжі пов'язана з продуктами рослинного походження (*хліб, борошняні вироби, рідкі та круті круп'яні каші, борщ, овочеві юшки, супи*).

Традиційні напої виготовлялися теж із продуктів рослинництва, садівництва і тваринництва (*молоко, сиворотка, вино, пиво*).

Висновки до першого розділу

Лексика мови відображає основні риси світогляду, вірування, національно-культурні особливості, стереотипи мислення народу, який розмовляє цією мовою. У словниковому складі мови особливе місце посідає побутова лексика, важливою частиною якої виступають назви їжі й напоїв.

В останні десятиліття відбувся розвиток досліджень історії побутової лексики української мови. Важливим завданням для багатьох мовознавців стало вивчення специфічних для різних періодів історії мови особливостей назв на позначення їжі чи напоїв, і визначення постійних, стійких елементів, які складають ядро таких слів у сучасній українській мові.

Назви їжі чи напоїв становлять лексику активного ужитку в літературній і у діалектній мові. Ці слова відносяться не лише до мовного континууму, але й виступають частиною культурно-історичних традицій, вживаються у творах усної народної творчості, є знаками та символами української культури.

Цінним джерелом для вивчення побутової лексики стали наукові роботи Л. Анісімової, З. Бичка, Г. Войтів, З. Ганудель, В. Горобця, Е. Гоци, Й. Дзендзелівського, О. Коваленка та інших. І хоча сьогодні вже існує велика кількість праць, у яких науковці описують назви їжі та напоїв, ще не виробився єдиний підхід до вивчення й опису назв їжі та напоїв української мови. Відповідно в українському мовознавстві досі немає єдиної загальноприйнятої класифікації назв їжі та напоїв.

Крім лінгвістичного значення, вивчення побутової лексики, зокрема назв їжі та напоїв, української мови дає можливість краще зрозуміти багатство і своєрідність матеріальної культури українського народу, її відмінність від інших культур.

Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що харчові звички українців мають давнє походження і є елементом народної культури, яка обумовлена умовами життя українського народу.

Значна частина назв їжі пов'язана з продуктами рослинного походження (*хліб, борошняні вироби, рідкі та круті круп'яні каші, борщі, овочеві юшки, супи*). Традиційні напої виготовлялися теж із продуктів рослинництва, садівництва і тваринництва (*молоко, сиворотка, вино, пиво*).

РОЗДІЛ 2

МІСЦЕ І РОЛЬ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА У РОЗВИТКУ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

2.1. Слобожанський говір у творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко – український письменник дошевченківської доби, відомий прозаїк та драматург. Народився Г. Ф. Квітка-Основ'яненко у селі Основа під Харковом. Загалом життя провів у Харкові, займаючи різні адміністративні посади. Отже, Слобожанщина та її говіркові особливості для письменника були рідними.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко служив вахмістром у лейб-гвардії кінному полку, числився «не при справах» у департаменті герольдії, в 1796–1797 роках був ротмістром Сіверського карабінерного та Харківського кірасирського полків. Був обраним членом Товариства наук при Харківському університеті. Виступив одним із засновників Харківського професійного театру, Інституту шляхетних дівчат (1812), Харківської губернської бібліотеки (1838). Свої перші твори друкував у журналі «Украинский Вестник». Писав українською і російською мовами [2, с. 13].

З кінця XIX ст. Квітка-Основ'яненко знайомиться з багатьма українськими літераторами, гуртком харківських романтиків, представниками російської культури й літератури – С. Аксаковим, М. Погодіним, В. Далем, В. Жуковським, П. Плетньовим, А. Краєвським, Ф. Коні. Навідав письменника Євген Гребінка, з яким велося жваве листування у справі українських видань; у Петербурзі – 1841 р. вийшла «Ластівка». Через Євгена Гребінку Григорій Квітка-Основ'яненко заочно познайомився з Тарасом Шевченком. Помер письменник 20 серпня 1843 року, похований у Харкові [2, с. 18].

Григорій Квітка-Основ'яненко залишив літературну спадщину, написану російською та українською мовами – комедії «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»; літературно-публіцистичні статті «Супліка до пана іздателя», «Лист до видавців «Русского вестника»; історико-художній нарис «Головатый»; фейлетон «Письма Фалалея Повинухина»; жартівливі вірші «Шпигачки»; романи «Пан Халявский», повісті «Ганнуся», «Панна сотниковна», «Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Щира любов»; історико-художні та етнографічні нариси «Головатый», «Украинцы», «История театра в Харькове», «1812 рік в провінції»; оповідання «Салдацький патрет», «Пархімове снідання», «Перекотиполе» та інші.

Г. Квітка-Основ'яненко прийшов у літературу тоді, коли вже закінчився процес занепаду й розкладу старої слов'яно-української літературної мови і суспільне життя висунуло на перше місце «усвідомлення потреби завести до вжитку літературного чисту народну мову» [6, с. 46]. Письменник відбивав у своїх творах літературну мову нового типу з характерними лексичними фонетико-граматичними живомовними рисами, увів її в нові для української літератури прозові жанри (повісті, оповідання, листи, публіцистичні твори) і, отже, ще більше, ніж його попередники і сучасники, «зміцнив у прозі народний ґрунт літературної мови» [12, с. 25]. Ось чому мова творів найвидатнішого письменника дошевченківської доби є неоціненним джерелом для вивчення процесу формування нової української літературної мови.

Оскільки в той час нова українська літературна мова ще тільки творилася, тому природно, що Г. Квітка-Основ'яненко орієнтувався передусім на живу мову селян, серед яких жив і життя яких зображав. Головним творчим принципом уважав «писання з натури», орієнтацію на живу навколишню дійсність. Квітка-Основ'яненко працював над тим, щоб літературна мова була близька до народної, простої. Це уявлення про літературну мову він і намагався втілити в своїх творах.

Свої погляди на мову художньої літератури Г. Квітка-Основ'яненко висловив у статті під назвою «Супліка до пана іздателя», яка була «своєрідною декларацією, що доводила право українського народу на свою національну літературу». У ній письменник заявив: *«Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, oprіч лайки та глузовання над дурнем, більше нічого не можна написати»* [28, с. 1].

Жива розмовна мова Слобожанщини відображена у творах письменника на фонетичному, лексичному і синтаксичному рівнях, а також у системі словотвору та словозміни. Найвиразніше це виявляється:

- в заміні [й] на [н] в середині слова: *не заньмай, приньметься, виньме*;
- перед [у] може з'являтися протетичне [в] – *на вутреню прийти*;
- після сонорних приголосних може виступати як [й], так і його заміник [н']: *урем'я, але мнясо*;
- ненаголошене [и] вимовляється як [е] – *лебонь*;
- подовження приголосних у формах типу *кулаччям*;
- переважно м'яке [р] – *по базарю, господарь*;
- заміна [ф] звуками [х], [хв] – *хранцюзьких, ахвицер*.

Науковець І. Матвіяс ще виділяє такі фонетичні риси у мові творів письменника:

«• збереження давнього *о* в новозакритих складах слів (*дом, спор, сход, словце, бідність, радість, лахмоття, горкий, говорливий, жартовливий, зойтися, докончити*);

• ненормативне вживання голосних: [і] замість [о] (*рісонька, нісочок, слізінка, ліб, припівз*); [е] замість [і] (*примета, крепак, коренний, ремесний, відбрехуватися, меж, промеж*); [о] замість [у] (*полом'я, зопинитися, зострітися*); [у] замість [о] (*кумедія, кумпанія, кумандувати*);

• напівм'який приголосний [л] (*смертелний, пилненько, біли, скілки, стілки*);

- уживання запозичених слів з говірковою фонетичною і словотвірною зміною (*муниція* ‘амуніція’, *парсуна* ‘персона’, *сікуція* ‘екзекуція’, *тіатра* ‘театр’, *хвилосохвия* ‘філософія’, *ахвицер*, *охвицер* ‘офіцер’, *копитан* ‘капітан’, *лепорт* ‘рапорт’, *мундер* ‘мундир’, *однорал* ‘генерал’, *патрет* ‘портрет’, *секлетар* ‘секретар’, *скубент* ‘студент’)» [35, с. 1-2].

В. М. Русанівський стверджує, що слобожанські говіркові риси у мові творів письменника «найцікавіші в дієслові. Слобожанський говір найдовше серед інших українських зберігає флексію *-ть* у третій особі однини дієслів першої дієвідміни, що чітко відбивається у мові Г. Квітки-Основ'яненка: *ідеть, колеть, да будеть воля твоя, збереть, вмреть, ждеть, заснеть, береть, проженеть, отженеть*; ця особливість поширюється й на синтетичні форми майбутнього часу: *лежатиметь, розумітиметь*; у цих формах дієслова з суфіксом основи *-а-* втрачають флексію *-є*: *не помага, зна, чита, дожида, дріма, обіда, шука* і под; досить часто форми минулого часу супроводжують особові форми дієслова бути: *покинула єси свого урага, забув єси, католиче; так ти єси Потап; забули єсте*; приголосні /д/, /с/ у першій особі однини дієслів другої дієвідміни можуть не чергуватися з /дж)/, /ш)/: *просю, сидю* (але *прошу, посиджу*); /т/ в особових формах дієслів завжди чергується з /ч/, /шч/: *пуцу, випуцу, запуцу*. У значенні прохання щось отримати часто вживається замість *дай* (дайте) *ке* (кете): *ке сюди камінь, а кете лишень чогось поснідати*» [44, с. 161-162].

У морфології відзначено послідовне вживання кличного відмінка, вживання повних форм прикметників, інфінітивного суфікса *-ова-*, прийменників «о», «об», «ік», «ув».

«До синтаксичних говіркових рис у мові творів Г. Квітки-Основ'яненка слід віднести:

- сполучення дієслів з іменниками у формі давального відмінка множини замість місцевого (*вдарити по руках, знати по очам, розійтися по хатам, таскатися по шинкам, ховатися по бур'янам*);
- сполучення дієслова *сміятися* з іменниками або займенниками у

формі давального відмінка замість знахідного з прийменником з (*сміються Оксані, брат мені сміятиметься, подруженьки почали мені сміятися, будуть йому сміятися*);

- сполучення дієслова *дякувати* з іменником чи займенником у формі знахідного відмінка замість давального (*дякувати Бога, дякувати Наума і Настю, тебе дякувала*);

- уживання займенників у формі давального відмінка замість знахідного з прийменником у(в) (*голова йому не чесана, очі йому як зірочки*) або замість знахідного без прийменника (*ні у чім йому не поважай*)» [35, с. 2].

Лексика творів Г. Квітка-Основ'яненка відображає а) народну розмовну та фольклорну мови, б) російську та церковнослов'янську, в) частково запозичення з інших європейських мов.

За значенням лексика переважно позначає побут і світогляд представників соціальних низів (селян, міщан), хоча певним чином охоплює й окремі прошарки вищих соціальних груп (наприклад, офіцер-дворянин). Новотворів у мові письменника дослідники не виявили, зате широко вживані слова з місцевої мови Харкова та околиць, наприклад, *год (і рік), зиськати, озьме, зділай милость, дівка бойка, дядюшка, совітується, полезний, любезний, стало бить, пожалуста, бумага, усегда*. Усі ці слова є здебільшого русизмами. Поряд з ними виступають виразні слобожанські українські слова: *але, є, господарь, теє, за сюю, буцім то, далєбі, бачиться, себто, дрижаки їсти* тощо.

Науковець наводить довгий список діалектних слів, які вживаються у творах Г. Квітки-Основ'яненка, і які не стали загальноприйнятими в сучасній українській літературній мові, ось декілька прикладів: *безпереводно* 'завжди', *беседа* 'зібрання', *біжати* 'їхати', *будзій* 'бідняк', *втирити* 'упхнути', *ганьбувати* 'нехтувати', *драча* 'непомірний податок', *дривітня* 'колода, на якій рубають дрова', *дробина* 'залишки чого-небудь', *заздрити* 'побачити', *здріти* 'побачити', *зрок* 'строк', *зудрїти* 'побачити',

колиска ‘гойдалка’, *обаче* ‘однак’, *пинхва* ‘прочухан’, *пістряк* ‘прищ’, *пуц*, *пуце* ‘більше’, *розвадити* ‘прийняти’, *тяжко* ‘дуже’, *шквиря* ‘сніг з вітром’, *шпетний* ‘гарний’ [35, с. 3-4].

Отже, можна зробити висновок, що жива розмовна мова Слобожанщини представлена у творах Г. Квітки-Основ'яненка на всіх мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному.

2.2. Роль письменника в розвитку мови української прози

Мова творів Г. Квітки-Основ'яненка свідчить, яким складним був процес творення нової української літературної мови в першій половині XIX ст. У ній ще збереглося багато традиційних книжних елементів та помітний вплив російської мови [35, с. 4]. Разом з тим важливою є роль письменника у розвитку нової української літературної мови на народній основі, оскільки письменник знав естетичну функцію рідної мови, розумів її незамінність для українського народу в тогочасних умовах.

Хоч письменник і писав російською мовою, але це була не власне творчість, а можливість заробітку, а творчість українською мовою приносила письменнику естетичну насолоду і давала можливість відчувати себе повноцінним творцем-письменником.

В українському літературному процесі Г. Ф. Квітка-Основ'яненко – свідомий творець прозової мови.

Мовознавці, досліджуючи літературну творчість Г. Квітки-Основ'яненка зазначають, що «вміння розповідати в Квітки іноді незрівнянне: він розповідає широко, зупиняючися на деталях, чому чимало сприяє його бажання подавати етнографічні та побутові подробиці. ... Отже, цим ... зумовлені і стиль і мова оповідань. Стиль широкий, поруч оповідань про події іноді подаються широкі малюнки народних сцен та звичаїв:

ярмарок, Великдень, розговіни, весілля, сватання, «гробки», похорон, чари і т. д.» [58, с. 365-366].

У прозових творах письменника відображена боротьба двох тогочасних основних напрямків у розвитку мови, перший представляв старий бурлескний стиль, другий – спроба створити поважний стиль розмовною українською мовою.

Перші свої твори письменник писав у бурлескному стилі, зокрема й повість «Конотопська відьма».

Для бурлескного стилю характерним є побудова твору як оповіді, тому Грицько Основ'яненко виступає посередником між читачем (слухачем) та письменником.

Г. Квітка-Основ'яненко, творчо використавши надбання попередніх епох, зумів створити свій власний стиль, що поєднує сентиментально-ліричний на фольклорно-пісенній основі та іронічно-сатиричний елементи з багатством усіх наявних у мові виражальних засобів. У цих творах широко вживані звертання до читача (слухача) на зразок «Ось слухайте ...», вставні конструкції, які вказують на оповідь, наприклад, «Така, бач, біда», «Бач який швидкий! – се так син на батька каже» тощо. Риторичні питання «Та чого так у сотенному містечку, у Конотопі, чого так стало смирно, тихо? Де се вони подівалися?». Часто речення не закінчені, тому що оповідач забув, про що розказував: «Еге, об чім я? Так отож!».

Літературних героїв письменник часто називає промовистими іменами, наприклад, «конотопський пан сотник Микита Уласович Забрьоха» («обляпаний брудом»), «Прокіп Ригорович Пістряк, сотенний конотопський писар» («прищ»).

Оповідач часто виявляє низький рівень освіти, спрощення думки, наприклад: «Та як і не дивуватись, бачачи, що чоловік о своїм умі ні з того ні з сього полетів, як птах. І коли б се опівночі, як усяка нечисть товчеться, а то ще й сонечко тільки що зайшло...», «Він, сердешний, той день з панотцем, що заїжджав до нього, поховавши когось на другім хуторі, та за

обідом, поївши добре вареників та карасів, у сметані жарених, та запивши сколотинами (бо се вже діялось після Петра), витягли самотужки по носатці тернівки, а вишнівкою на дорогу запили; а підвечіркуючи, панич убрав аж п'ять мандрик та горщечок масляків, у маслечку та у сметані пражених, що дуже їх любив, так його, хто його зна і від чого, і завадило».

Відповідно до цього, у творах письменника вжиті перекручені іншомовні слова на зразок *кумандує, парсуна, калавур, скусно*.

Часто письменник подає іншомовні слова спеціально для того, щоб протиставити їх розмовній українській мові, наприклад, церковнослов'янізми: «Єй, істинно, не лгу. І да пожреть мене общая матер наша земля на соньмищі, аще збрешу хоч півслова. На довлієть ні єдиному начальнику угодзення творити своїй десній руці, сиріч писарю; понеже і поєлику: усяк чоловік імаєть главу, глава імаєть розум, розум імаєть волю, а сія рекомая воля повеліваєть і десницею, і шуйцею, і усяким членом», або російські слова, наприклад: «нічаво-ста», «расейські» тощо. За поданими прикладами, можемо бачити національну свідомість та патріотизм письменника.

Певну роль у прозі Г. Квітка-Основ'яненка відіграють пестливі форма, наприклад, *маслечко, сметанку, яєчок, неділенька, чималенько, кожушок* тощо. У певних контекстах такі форми набувають гумористичного забарвлення.

Часто письменник подає підряд слова з близьким значенням, наприклад, «Здоров був, батьку, вельможний пане сотнику! – заклекотіла громада, загули чоловіки, залящало жіноцтво, запищала дітвора, та й поклонились йому низенько...».

Усі названі особливості свідчать про складний характер мовного стилю письменника.

Григорій Квітка-Основ'яненко використовує всі доступні йому явища тогочасної української мови, найперше лексико-семантичні, морфологічні та синтаксично-фразеологічні, виказуючи великий талант першого

українського автора повістей.

Поряд з бурлескним стилем письменник свідомо працював над створенням українського поважного стилю мови. У «Супліці до пана іздателя», письменник твердив, що «Коли ж будеш її печатать, то, пожалуста, доглядай, щоб у моїй побрехеньці не наварнякали якої нашої мови на московський лад. Нехай наші, як хто зна, так своє й пише; а я думаю, що, як говоримо, так і писати треба. О! добре б, братику, було, якби ми так говорили, як у книжках пишуть; а якби ще так і робили, так би й не було на світі нічого луччого!» [28, с. 2].

Поважний стиль мови письменник розбудовував на основі пісенної мови, запозичивши з неї насамперед пестливі форми. Ось приклад з повісті «Маруся»: «Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, брівоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі прямесенький з гобочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають і між ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна на ниточці нанизані». Багатство здрібніло-пестливих форм повинно показати читачеві стиль, відмінний від бурлескного.

Зразки поважного стилю письменник дав у своїх публіцистичних творах («Листи») та у відповідних місцях художніх творів («Маруся»). У тогочасній українській мові не була ще вироблена суспільно-політична термінологія, тому письменник широко залучав з російської мови відповідні слова різного походження. Наприклад, адміністративна термінологія – «крестьяне казенні», «поміщичі», «становий», «вірнопідданий», «государь», «імператор», «улани», «гусари»; слова високого стилю – «так Бог у святому писанію своєму повеліва», «чи зволив же почивать» тощо.

Сказане свідчить про свідому роботу письменника над виробленням поважного стилю в українській літературній мові та літературі.

В українській літературній мові величезна роль у виробленні прозової мови належить Г. Ф. Квітці-Основ'яненку.

На початку XIX ст. у писемній мові функціонували різні варіанти

написань та вимови слів через залучення до вжитку розмовних і діалектних форм слів, що часто зберігали фонемний склад староукраїнської мовної системи. Г. Квітка-Основ'яненко використовував старослов'янізми з новими стилістичними настановами. Старослов'янізми виступають у нього насамперед засобом індивідуалізації мови героїв, як засіб іронії, сатиричного зображення негативних персонажів. Оригінальним явищем у літературній мові того часу було використання письменником старослов'янських афіксів для створення нових слів: *не возсмійуться, возтягнїть, дошкандибанїє, закінченїє, пребїдний, превеликий*. Та все ж у мові творів Г. Квітки-Основ'яненка староукраїнські, книжні варіанти та форми відходять на задній план, оскільки їх витісняють народнорозмовні форми, які стали нормою сучасної української літературної мови.

Найбільш численним шаром стилістично маркованої лексики у Г. Квітки-Основ'яненка виступає лексика емоційно-експресивна, яка, як відомо, охоплює слова для вираження як позитивних, так і негативних емоцій. Намагаючись подолати традицію бурлеску в українській літературі, яка характеризувалася нагнітанням з грубих і навіть лайливих слів, Г. Квітка-Основ'яненко вживає знижені слова і вирази у невеликій кількості і тільки в тих випадках, коли цього вимагає ситуація, описана в творі. Коли ж письменник прагне передати свої захоплення героєм, природою, бажає і читача настроїти на відповідний тон, тоді вживання зменшено-пестливих утворень стає надзвичайно кондесованим. Класичними прикладами в цьому плані є опис портрету Марусі та опис ранку в однойменній повісті. Простежуються характерні для фольклору мотиви, наприклад, у звертанні Марусі до батька, яке наближається до народних голосінь не лише своїм лексичним складом, а й ритмікою: «Таточку, голубчику, соколику, лебедику! Матінко моя, ріднесенька! Утінко моя, перепілочко, голубочко!». Отже, Г. Квітка-Основ'яненко сміливо переніс у літературні твори властивості народної мови.

Значення творчості Г. Квітки-Основ'яненка в тому, що письменник

заклав міцні основи для створення повноцінного стилю української прозової мови.

Не можна оминати і вплив російської мови на мовну практику письменника. Твори Г. Квітки-Основ'яненка відображають ситуацію двомовності, характерну для населення Слобожанщини першої половини ХІХ ст., саме тому в україномовні твори письменник уводить русизми, а у російськомовні – вкраплює українські слова з метою відтворення життєвих реалій тогочасного українця, особливостей його національної психології та самовираження. Ця двомовність, викликана екстралінгвістичними чинниками, – невід'ємна та основоположна риса стилю Г. Квітки-Основ'яненка.

Отже, аналіз наукової літератури дозволяє говорити про мову творів Г. Квітки-Основ'яненка як важливий етап на шляху формування нової української літературної мови. Письменник, творчо використовуючи надбання попередніх епох, зумів витворити свою стильову манеру, поєднавши фольклорно-пісенну та іронічно-сатиричну мовні основи.

Висновки до другого розділу

Опрацьована наукова література дає підстави зробити висновок, що Г. Ф. Квітка-Основ'яненко головним творчим принципом уважав «писання з натури», орієнтацію на живу навколишню дійсність, відповідно, письменник працював над тим, щоб наблизити літературну мову до народної, розмовної, простої. Це уявлення про літературну мову він і намагався втілити у своїх творах. Саме тому жива розмовна мова Слобожанщини представлена у творах Г. Квітки-Основ'яненка на всіх мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному.

У прозових творах письменника відображена боротьба двох тогочасних основних напрямків у розвитку літературної мови, перший

представляв старий бурлескний стиль, другий є спробою створити поважний стиль розмовною українською мовою.

Письменник свідомо підходив до вироблення поважного стилю в українській літературній мові та літературі, розбудовуючи поважний стиль мови на основі пісенної мови фольклору.

Таким чином, Г. Квітка-Основ'яненко сміливо переніс у літературні твори властивості й риси народної мови. Значення творчості Г. Квітки-Основ'яненка у тому, що письменник заклав міцні основи для створення повноцінного стилю української прозової мови.

Отже, мова творів Г. Квітки-Основ'яненка становить важливий етап на шляху формування нової української літературної мови. Письменник, творчо використовуючи надбання попередніх епох, зумів витворити свою стильову манеру, поєднавши фольклорно-пісенну та іронічно-сатиричну мовні основи.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ГАСТРОНІМІВ (НАЗВ ЇЖІ ТА НАПОЇВ) У ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «КОНОТОПСЬКА ВІДЬМА»

3.1. Функціонування назв їжі у повісті «Конотопська відьма»

У повісті Г. Квітки-Основ'яненка багато представлена етнографічно-побутова лексика, і зокрема на позначення їжі та напоїв, що зумовлено тематикою твору. Правдиве і точне відтворення реалій побуту життя тогочасних людей сприяло тому, що повість викликає інтерес у читача і сьогодні.

У лексико-семантичній групі гастронімів можна виділити такі підгрупи: а) назви їжі; б) назви напоїв.

У класифікації назв їжі, які автор вживає в повісті «Конотопська відьма», дотримуємося того порядку, за яким прийнято подавати їжу до столу, тому виділяємо 1) назви **перших страв** (холодні та гарячі); 2) назви **других страв** (переважно з зерна або з тіста, прісного чи кислого, холодні та гарячі); 3) назви **третіх страв, або напоїв** (холодних та гарячих). Для зручності розгляду у цій роботі назви їжі та напоїв подаємо в окремих підрозділах.

Назви *хліба* і *хлібобулочних виробів* виділяємо в окрему підгрупу в першому підрозділі, тому що хліб їдять і з першими стравами, і з другими, і з третіми.

1). До назв **перших страв**, які вживає письменник у творі, належать *борщ* і *юшка*.

Наприклад, *Лізе то не хто, як Прокіп Ригорович Пістряк, сотенний конотопський писар і щирий приятель пана сотника конотопського, Микити Уласовича Забрюхи, бо він без нього ні чарки горілки, ні ложки*

борщу до рота не піднесе; а вже на пораді, як Пістряк Ригорович сказав, так воно так і є, так і буде, і вже і до сто баб не ходи, так ніхто не переможе (1, с. 237). Слово *борщ* «суп із буряка, капусти і різних спецій» утворилося від праслов'янського іменника *bъгсць (3, т. 1, с. 236). З таким значенням слово вживається в повісті та зафіксоване в словнику Б. Грінченка «Борщ 1) Борщъ. 2) Квасъ изъ бураковъ, изъ котораго приготавлиють борщъ» (2, т. 1, с. 89). Так само і в сучасній мові «рідка страва, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ» (4, т. 1, с. 222).

Щоб підкреслити смак, письменник називає цю страву *мудрою: Пазька наварила мудрого борщу* (1, с. 266).

У повісті автор згадує різні види борщу, наприклад, *...мов гарячим борщем похлинувся...* (1, с. 299), *От сотник мовчки обідає, а писар сидів-сидів, мовчав-мовчав, далі за ложку, та у ту ж миску... та й почав, як він каже, сокрушати перш борщ гарячий з усякою, мілкою рибкою, та пионяну кашу до олії, далі заходжуваній борщ з линами, а там юшку з миньками та з пшеничними галушечками, та печені карасі, та більш і нічого* (1, с. 246). Герої в повісті їли гарячий та холодний борщ з рибою.

Назва *юшка* в українській мові здавна позначає «рибний суп», слово збереглося з праслов'янської мови *juxa (уха) (3, т. 6, с. 527). У ХІХ ст. мало значення «супъ (съ мясомъ, картофелемъ и пр.), уха (рыбная), вообще жижица въ вареной пищѣ» (2, т. 4, с. 533). У повісті письменник говорить про уху: *далі заходжуваній борщ з линами, а там юшку з миньками та з пшеничними галушечками, та печені карасі, та більш і нічого* (1, с. 246), де миньки – назва риби. У сучасній мові іменник *юшка* називає насамперед рідку страву: «суп м'ясний, картопляний, рибний і т. ін.// Рідина з будь-якої готової страви.// Відвар з чого-небудь» (4, т. 11, с. 617-618).

Усі назви перших страв, уживанні письменником у творі, власне українського походження і збережені в сучасній українській мові з тим самим значенням.

2). У назвах **других страв** можемо виділити а) назви рослинного походження (серед яких виділяється підгрупа назв з прісного тіста) та б) тваринного походження.

А). До назв позначення їжі рослинного походження у повісті належать іменники *пшоняна каша, кутя, масляки, гарбуз*.

Наприклад: *та пшоняну кашу до олії* (1, с. 246). Слова *каша* походить від праслов'янського *kaša* (3, т. 2, с. 410), позначає в українській мові «страву з крупів, пшона, рису тощо, зварена на воді або молоці» (4, т. 4, с. 125).

Іменник *пшоно* теж праслов'янського походження: *рьшено*, назва зумовлена тим, що для одержання пшона необхідно обтовкти зерна проса (3, т. 2, с. 648). У сучасній мові слово зберегло своє первісне значення «крупя, виготовлена з проса» (4, т. 3, с. 416).

Слово *кутя*, «запозичення з грецької мови» (3, т. 3, с. 163), в українській мові значення слова не змінилося, наприклад: *І пан Симеон, дожидаючи їх, ходить біля школи, лагодячись на похорони і споминаючи про кутю з медом* (1, с. 251), «Обрядовая каша изъ ячменныхъ или пшевичныхъ зерень наканунѣ Рождества Христова и Крещенія» (2, т. 2, с. 333), «Обрядова каша з ячмінних або пшеничних зерен, уживана з солодкою підливою напередодні різдва чи водохрещца» (4, т. 4, с. 419).

Масляк (правильно *маслюк*) – це «істівний гриб з опуклою жовто-бурою шапкою, покритою липким слизом» (4, т. 4, с. 639), «утворення від масло, зумовлені тим, що шапинки цих грибів укриті слизовою маслянистою шкіркою» (3, т. 3, с. 408). У повісті читаємо: *а підвечіркуючи, панич убрав аж п'ять мандрик та горщечок масляків, у маслечку та у сметані пряжених, що дуже їх любив, так його, хто його зна і від чого, і завадило* (1, с. 247).

Іменник *гарбуз* – запозичення з тюркських мов (3, т. 1, с. 472), у повісті слово вжите як частина фразеологічної сполуки слів: *Ввійшла з кімнати наньмичка, поклонилась та й поставила на столі перед паном*

Уласовичем на сковороді... печений гарбуз!.. (1, с. 236), бо вислів *дати гарбуза* означає «отказать сватающомуся» (2, т. 1, с. 273).

У сучасній мові слово відоме з кількома значеннями «1. Городня сланка рослина з великими круглими або овальними плодами, 2. Плід цієї рослини. Давати (дати, підносити, піднести) (печеного) гарбуза, жарт. – відмовляти тому, хто сватається» (4, т. 2, с. 30).

У підгрупу назв їжі з прісного тіста входять іменники *галушка*, *локишина*, *вареник*.

Наприклад, *Бодай той подавивсь, хто таку мудрацію мені втяв!.. – замотав руками наш Пістряк, усе сердячись, та й потяг, не оглядаючись, додому, та й бормоче сам собі: «Подавишся, як я тобі галушку піднесу... Підведу тебе під монастир...* (1, с. 242), *далі заохолоджуваний борщ з линами, а там юшку з миньками та з пшеничними галушечками, та печені карасі, та більш і нічого* (1, с. 246).

Іменник *галушка* є «запозиченням з германських мов» (3, т. 1, с. 455). У повісті та в словнику Б. Грінченка слово вжите з однаковим значенням, напр.: «Галушка, кусочекъ тѣста, сваренный въ водѣ или молокѣ, клецка» (2, т. 1, с. 268). У сучасній мові так само: «різаний або рваний шматочок прісного тіста, зварений на воді або на молоці» (4, т. 2, с. 22).

У повісті: *Тут наша панночка і заходилась поратись і к сватанню прибиратись: хату миє, столи, лавки, мисники змива, птицю патра, локшину крише, горшки наставля, рушники налагоджує...* (1, с. 287); *Ні птиці не патрають, ні баранця не зарізано, і муки на локшину ніхто не крише!* (1, с. 289).

Слово *лѡкишина* до української мови потрапило з «тюркських мов» (3, т. 3, с. 283) і означає «виріб з прісного пшеничного тіста у вигляді тонких висушених смужок. // Страва, для приготування якої використано цей виріб» (4, т. 4, с. 543).

У повісті герої їдять також *вареники*, іменник *вареник* утворився від дієслова «варити» (3, т. 1, с. 332), наприклад: *От як і тепер підтакнув і,*

дивлячись йому в вічі, побачив, що се Ригоровичу – як по губам **вареником** з маслом (1, с. 245); та не забув ні про **вареники** (1, с. 281); за обідом, поївши добре **вареників** та карасів, у сметані жарених, та запивши сколотинами (бо се вже діялось після Петра), витягли самотужки по носатці тернівки (1, с. 274); Пазька наліпила мудрих **вареників** (1, с. 280).

Автор вживає слово зі значенням «родъ варенаго пирожка съ творогомъ, ягодами, кислой капустой, макомъ, выжимками коноплянаго семени и пр.» (2, т. 1, с. 126). До сьогодні значення не змінилося, «невеликий варений виріб, зліплений з прісного тіста і начинений сиром, ягодами, капустою і т. ін.» (4, т. 1, с. 291).

У цій підгрупі два іменники власне українські *галушка*, *вареник*, один запозичений *локшина*.

Б). Назви їжі тваринного походження в повісті представляють іменники *сало*, *яєчня*, *молоко*, *сметана*, *сир*, *мандрика*, *риба*.

Кілька разів у повісті вжитий іменник *сало*, наприклад: *Чує кішка, де сало лежить: одно те, що дівка здорова, молода, оглядна, чорнобрива, повновида, а худоби-худоби – так батечки!* (1, с. 233); *А їй як не вірити, коли вона, замиравши, бачила, яке на тім світі є мученіє і злодіякам, і табашникам, і брехунам, і мандрьохам; так було кого і до ратуші приведуть, піймавши на бакші з огірками або у коморі з салом* (1, с. 254).

Іменник *сало* утворився в праслов'янській мові «*sadlo*, пов'язане з *saditi* «садити, сідати» («те, що сідає на м'ясо»)» (3, т. 5, с. 169) і без змін уживається в українській мові, наприклад, «сало» (2, т. 4, с. 97), «1. Жирове відкладення у тілі живого організму; жир. 2. Відокремлений від м'яса підшкірний свинячий жир, що зберігається солоним і вживається сирим, смаженим чи вареним» (4, т. 9, с. 18–19).

Назва гастроніма *яєшня* «страва з підсмажених яєць» (4, т. 11, с. 627) утворилася від слова *яйце* та вживається в українській мові також як *яєчня*. У повісті використаний застарілий на сьогодні іменник, який був прийнятий у ХІХ ст., наприклад: *Пазька наліпила мудрих вареників та спрягла яєшню*

(1, с. 280); *Він хоч і перелякався, та не забув ні про вареники, ні про яєшню, ні про Пазьку* (1, с. 281); *яєшня* (2, т. 4, с. 536). Іменник *яйце* утворений у праслов'янській мові «*aje (> јаја / ваје)» (3, т. 6, с. 540).

Назва *молоко*, у повісті пов'язана з ворожіннями, бо письменник говорить про молоко «з усякого звіра і з усякої гадини» та зі щуки: *Ходить по хаті, ходить та й погляда на свої глечики, горщики, кухлики, де з усякого звіра і з усякої гадини є молоко, що вона з них понадоювала, перевертаючись до кожної матки усе різно, щоб не жахались і давались доїтись* (1, с. 267); *Я трошки забарилась: поки пообдоїла усіх коров, овечок, а се ще мені треба було щучого молока на одно діло; кинулась до ставка, та поки вражу щуку зопинила, поки її замовила, щоб далася здоїти, аж і крикнув перший півень* (1, с. 272-273).

Слово збереглося від «псл. *melko з недостатньо з'ясованою етимологією» (3, т. 3, с. 503-504). В українській мові вживається без змін, наприклад, «молоко» (2, т. 2, с. 442), *молоко* «біла рідина, що виділяється молочними залозами жінок і самиць ссавців після пологів для годування дітей, малят» (4, т. 4, с. 789).

Гастронім *сметана* теж давнього походження, пов'язується з праслов'янським *sъmetana* або *smętatana (3, т. 5, с. 320). В українській мові іменник *сметана* позначає «верхній жирний шар кислого незбираного молока; сквашені вершки» (4, т. 9, с. 402), у повісті так і вжите *А усі ті глечики, горщики, водянчики, кухлики стояли деяке на полиці, інше на миснику, було й на припічку, було й на самій печі; яке вже поставлене на сметану, а яке ще стояло під лавкою та край помийниці* (1, с. 267); *От вона йому постановила ще усякого молока і сметани, і стала поратись, та децю мішати, та варити на чаклування, аж ось і світ!..* (1, с. 273).

Назву *сир* письменник використовує для називання не стільки гастроніма в буквальному значенні слова, стільки для називання продукту, який використовують для ворожіння, наприклад, *От як переродилась наша відьма, узяла жаб'ячої сметани та кобилячого сиру, головок від тарані і,*

поскладавши на тарілочку, поставила перед свого котуса і каже: «Коли, котусю, захочеш без мене їсти, так от тобі ласощів; не скучай без мене, поки я вернусь» (1, с. 272). Слово збережене з праслов'янської мови сугъ (3, т. 5, с. 241) і позначає «1) Сыръ. 2) Творогъ» (2, т. 4, с. 122), так само в сучасній мові «харчовий продукт, який одержують із молока при його сквашуванні й відокремленні сироватки» (4, т. 9, с. 197).

Із *сиром* тісно пов'язаний іменник *мандрика* – «запозичення з польської мови» (3, т. 3, с. 381), в ХІХ ст. слово мало значення «Лепешка изъ сыру, муки и яицъ, родъ сырника, приготовляемаго на разговѣнье послѣ петровокъ, – 29 іюня» (2, т. 2, с. 404). У повісті *а підвечіркуючи, панич убрав аж п'ять мандрик* (1, с. 274). У сучасній мові, *мандрика* «виріб із сиру та тіста, що має форму коржика; вид сирника» (4, т. 4, с. 617).

До назв *риб*, що вживаються у повісті, віднесемо такі слова *миньки* (зменшувальне від *минь*), *карась*, *лин*, *тараня*. Наприклад: *От сотник мовчки обідає, а писар сидів-сидів, мовчав мовчав, далі за ложку, та у ту ж миску... та й почав, як він каже, сокрушати перш борщ гарячий з усякою, мілкою рибкою, та пионяну кашу до олії, далі захолоджуваний борщ з линами, а там юшку з миньками та з пшеничними галушечками, та печені карасі, та більш і нічого* (1, с. 246).

Іменник *миньки* (*минь*) – «праслов'янське запозичення з фінно-угорських мов» (3, т. 3, с. 463). Слово в українській мові позначає «прісноводну хижу рибу родини тріскових з видовженим плямистим тілом; має промислову цінність» (4, т. 4, с. 712).

Слово *карась* збереглося в українській мові ще з праслов'янської «*karasъ, karasъjъ*» (3, т. 2, с. 385) і позначає «невелику прісноводну рибу родини корошових мідно-червоного або сріблястого кольору» (4, т. 4, с. 101). У повісті письменник називає *печених* та *смажених карасів*, наприклад: *та печені карасі, та більш і нічого* (1, с. 246), *поївши добре вареників та карасів, у сметані жарених* (1, с. 274).

У повісті згадано *заходжуваний борщ з линами* (1, с. 246). Назва *лин* походить від праслов'янського іменника «*línъ, línjъ*» (3, т. 3, с. 234) та означає «прісноводну рибу родини коропових з товстим слизьким тілом» (4, т. 4, с. 486).

Іменник *тараня* «запозичення з тюркських мов» (3, т. 5, с. 519), який в українській мові позначає «невелику промислову рибу родини коропових, поширену в опріснених ділянках Чорного та Азовського морів, яка іноді заходить у пониззя Дніпра, Дунаю та ін. річок; різновид плітки» (4, т. 10, с. 39). Письменник називає в повісті засушену рибу: *Нате лишень, пожалуйте: от пляшка дулівки, от півсотні тарані, ще свіжа була по весні* (1, с. 269), і окремо називає голови, які відьма використовує для ворожіння: *наша відьма, узяла жаб'ячої сметани та кобилячого сиру, головок від тарані і, поскладавши на тарілочку, поставила перед свого котуса* (1, с. 272).

Отже, серед назв їжі тваринного походження в повісті вживаються назви праслов'янського походження – *сало, яєчня, молоко, сметана, сир, карась, лин* – та запозичені з інших мов, зокрема *мандрика, миньки, тараня*. Усі ці іменники входять до складу сучасної української мови.

Назви *хліба і хлібобулочних виробів* у повісті представлені такими словами: *хліб, паляниця, буханець, борошно, коровай, калач, коржик*.

Наприклад: *Я тут є сотник, голодувати не буду: той прийде з хлібом, той з палянницею, той з буханцем* (1, с. 269), *а інший і мішечок борошна привезе* (1, с. 269). Іменник *борошно* означає «продукт розмелювання хлібного зерна; мука» (4, т. 1, с. 221).

Іменник *хліб*, як зазначено в «Етимологічному словнику української мови», – праслов'янське запозичення з герм. *hlaiba – «хліб; паляниця хліба; вимішаний у діжі хліб» (3, т. 6, с. 181). У XIX ст. іменник позначав «1) Хлѣбъ: въ полѣ на корню или печеный хлѣбъ» (2, т. 4, с. 401). У повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма» іменник вжитий зі значенням

«печеный хлѣбъ». Це значення відоме і в сучасній мові: «харчовий продукт, що випікається з борошна» (4, т. 11, с. 78).

Різновид *паляниця* названий так тому, що слово – «похідне утворення від *палити*; назва зумовлена тим, що при випіканні такого хліба чи печива на ньому утворюється суха, іноді пригоріла скоринка» (3, т. 4, с. 270).

У словнику Б. Грінченка слово *паляниця* пояснене як «родь булки, хлѣбъ изъ пшеничной муки, или изъ пшеничной, смѣшанной съ другою» (2, т. 3, с. 90), як і в повісті. Але у сучасній українській мові слово означає лише «Хлібина переважно з пшеничного борошна, певним чином замішаного», або слово може позначати одну хлібину, наприклад: **паляниця хліба** (4, т. 6, с. 33).

Слово *буханець* «через польську мову запозичено з середньовісньонімецької; свн. *vochenze, fochenz* «вид печива, білий хліб», двн. *fochenza* походить від лат. *foctus* «спечений у попелі», пов'язаного з *focus* «вогонь»; форми з *у* (*бухан*) пізніші, можливо, виникли під впливом народно-етимологічного зближення з *бухнути* «набухати»; припускається і власне слов'янське походження цих форм», в українській мові називає (одну) «хлібину» (3, т. 1, с. 311). У словнику Грінченка *буханець*, – «1) Круглый пшеничный или гречневый хлѣбъ, 2) Одинъ хлѣбъ» (2, т. 1, с. 117). Сучасна українська мова зберегла слово без змін «пшенична або гречана хлібина; взагалі одна хлібина», іменник *буханець* зменшене до *бухан* (4, т. 1, с. 266-267). У повісті слово позначає «пшеничну або гречану хлібину».

Ще однією назвою хліба є *коровай*, *Чи співали дружечки, чи не співали, чи танцювали парубки з дівчатами, чи не танцювали, а мерцій поділили коровай та й положили молодих спати* (1, с. 297); *що його дядини понаряджувались і пішли у Безверхий хутір короваю бгати* (1, с. 288).

Іменник, який «загальноприйнятої етимології не має; найбільш імовірним здається походження від псл. *koḡva «корова», зумовлене, очевидно, поширеною у слов'ян подібністю обрядових булочних виробів за

формою до корови взагалі чи її голови з рогами або вимені (пор. утворені від праслов'янських назв тварин інші назви обрядових булочних виробів» (3, т. 3, с. 35). У час, коли Г. Ф. Квітки-Основ'яненка писав свою повість, слово означало «Свадебный хлѣбъ» (2, т. 1, с. 117), так само і в сучасній мові «Великий круглий пухкий хліб із прикрасами з тіста, який печуть на весілля» (4, т. 4, с. 295).

Сказане стосується й іменника *калач*: *Зібралися люди, лагодяться калач розділяти, змовляються, чим пана Забрьюху дарувати* (1, с. 299); – *Я! я! я! – заревла громада і потягли з хати, незважаючи, що й чарки поналивані і калач дружко покраяв* (1, с. 300); «утворено відповідно до округлої форми печива, що мала первісно обрядове значення (коло як символ щастя)» (3, т. 2, с. 348). Семантика слова не змінилася, наприклад: «Калач. 1) Калачъ» (2, т. 2, с. 210) і *калач* «білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста» (4, т. 4, с. 295).

Хлібобулочним виробом є *коржик*, у тексті, наприклад: *коржик спікся, вона й дала його з'їсти Олені* (1, с. 59). У сучасній мові «маленький корж; солодке печиво, переважно у формі кружечків» (4, т. 4, с. 17).

Слово *коржик* – «зменшене до корж» (4, т. 4, с. 17), іменник «задовільного етимологічного пояснення не має; можливо, власне східнослов'янське утворення від *kъrg- неясного походження» (3, т. 3, с. 17).

Назви *хліб* і *буханець* запозичені з германських мов, слова *паляниця*, *коровай*, *калач*, *корж* слов'янського походження. Від XIX століття і до сьогодні, за науковими даними, змін у значенні цих слів немає.

Отже, значна частина розглянутих гастронімів-назв їжі, які вживаються в повісті «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка, представлена словами власне українського походження, іншомовними за походженням є лише назви *локишина*, *мандрика*, *миньки*, *тараня*, *хліб* і *буханець*. Усі розглянуті гастроніми і сьогодні активно функціонують в українській літературній мові з тими ж значеннями, що і у XIX ст.

3.2. Специфіка складу та семантики гастронімів-напоїв у творі «Конотопська відьма»

У творі Г. Квітки-Основ'яненка вживається значна кількість слів на позначення напоїв, серед яких виступають *пиво*, *горілка*, різні *наливки* та *сколотини*, але в повісті не вживаються сучасні назви на зразок *чай*, *кава* і подібні.

Назва *пиво* – праслов'янського походження «псл. *pivo*, пов'язане з дієсловом *riti* (пити)» (3, т. 4, с. 366). В українській мові значення не змінювалося, наприклад, *пиво* (2, т. 3, с. 150) «малоалкогольний напій, що виготовляється звичайно з ячмінного солоду і хмелю» (4, т. 6, с. 350). У повісті слово вжите з таким же значенням, наприклад: *А що ж, пане сотнику! якого пива наварили, таке будемо й пити* (1, с. 297).

Крім лексеми *пиво*, письменник вживає певну кількість слів на позначення наливок, наприклад, *витягли самотужки по носатці тернівки, а вишнівкою на дорогу запили* (1, с. 274).

Іменник *вишнівка*, який позначає «вишнева наливка» (2, т. 1, с. 201), «вишнева наливка» (3, т. 1, с. 543), утворений від слова *вишня*, яке вживалося ще в праслов'янській мові *višnja* (3, т. 1, с. 387). Назва *тернівки* походить від *терен*, (праслов'янське *tъrъnъ «колючка») (3, т. 4, с. 551). Іменник вживається на позначення «1. Наливка, виготовлена з ягід терну» (4, т. 10, с. 92).

Виготовлену наливку зі слив називають *слив'янкою*, у тексті повісті, наприклад: *Поки вона вернеться – дівко! а вточи лиш слив'янки! – то ми по кухличку, по другому вип'ємо* (1, с. 233).

В українській мові XIX століття слово вживалося з двома значеннями *слив'янка* «1) Сливовая наливка. 2) Отваръ изъ сливъ» (2, т. 4, с. 150), а в сучасній мові тільки з одним *слив'янка* «сливова наливка або настойка на спирті, горілці і т. ін.» (4, т. 9, с. 351).

Слово *слива* походить від «псл. *sliva* (*slivbka) «слива»; – остаточно не з'ясоване; здебільшого тлумачиться первісно як назва синюватого кольору» (3, т. 5, с. 298).

У повісті автор використовує назву *дулівка* «наливка на грушах-дулях» (2, т. 1, с. 455), наприклад: *край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка ще торішньої дулівки* (1, с. 231), *та й тепер, уставши, не дуже на тую дулівку квапився* (1, с. 231), *От і пішов надвір до козаків лічити, а пан сотник зараз кинувся до карватки з дулівкою та, не віддихаючи, журби ради, та й висмоктав її дочиста* (1, с. 240).

Іменник уживається в сучасній мові з таким же значенням «наливка з груш дуль» (4, т. 2, с. 434), слово утворене від іменника *дуля* – «літній сорт груш» (4, т. 1, с. 434). Дослідники пов'язують слово з псл. *kъdulja < *kъdunja, порівняй українське *гдуля* (3, т. 1, с. 487), з якого через утрату початкового приголосного виникла сучасна назва *дуля*.

Іменник *горілка* у сучасній українській мові означає «міцний алкогольний напій, що є сумішшю винного спирту і води у певній пропорції» (4, т. 2, с. 130). З таким же значенням слово вживається в повісті, наприклад: *Пан Ригорович мав було покинути і своє боярство і притулитися до чужого весілля, бо бачив, що тут і страва усяка мудра, і горілки багацько, і поштують наподряд усіх, не розбираючи, хто першу п'є, а хто вже і п'яту* (1, с. 297); *посадили молодих за стіл, страви ж було усякої наварено, була ж і горілка, була й варена* (1, с. 297).

Дослідники говорять, що історично назва походить від дієслова *горіти*, саме слово «вважається утвореним за зразком п. *gorzalka*; можливо, основою для виникнення слова стало скорочення якогось словосполучення, вживаного на позначення горілки, типу *горіле вино*» (3, т. 1, с. 566).

З іменником *молоко* пов'язана назва напою *сколотини* «пахтанье, жидкость, остающаяся послѣ сбивки масла» (2, т. 4, с. 139), у сучасній мові «побічний рідкий продукт, що одержують при збиванні масла з вершків, сметани; маслянка» (4, т. 9, с. 292). Прийнято вважати, що іменник

утворився від дієслова *колотити* (3, т. 2, с. 522-523). Уживання цього напою в повісті пов'язане з відповідним церковним святом, наприклад: *поївши добре вареників та карасів, у сметані жарених, та запивши **сколотинами** (бо се вже діялось після Петра)* (1, с. 274).

Проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що у повісті автор використовує українські назви напоїв *пиво, вишнівка, тернівка, слив'янка, дулівка, горілка, сколотини*. Запозичених іменників у цій підгрупі ми не виявили. Гастронім *сколотини* позначав у повісті напій, який вживали відповідно до церковних свят.

Усі розглянуті назви напоїв збереглися у сучасній українській літературній мові і функціонують з такими ж значеннями, як і в повісті «Конотопська відьма».

Висновки до третього розділу

Проаналізований фактологічний матеріал дозволяє стверджувати, що у повісті «Конотопська відьма» Г. Квітка-Основ'яненко широко використовує іменники, які називають їжу та напої. Проведене дослідження дозволяє виділити серед іменників, що називають їжу, три підгрупи слів:

1) серед назв **перших страв** наявні власне українські слова *борщ* та *юшка*. Усі назви перших страв, уживанні письменником, власне українського походження і продовжують функціонувати у сучасній українській мові з тим самим значенням;

2) назви **других страв** складають іменники на позначення їжі:

– рослинного походження *пшоняна каша, кутя, маляки, гарбуз; галушка, локшина, вареники,*

– тваринного походження, які збережені від праслов'янської мови, а саме: *сало, яєчня, молоко, сметана, сир, карась, лин сало, яєчня, молоко, сметана, сир, карась, лин;* та кількома запозиченими з інших мов: *мандрика,*

миньки, тараня. Усі ці іменники входять до словникового складу сучасної української мови;

3) назви *хліба і хлібобулочних виробів* у повісті представлені словами *хліб, паляниця, буханець, борошно, коровай, калач, коржик*. Іменники *хліб і буханець* запозичені з германських мов, слова *паляниця, коровай, калач, коржик* – слов'янського походження. Від XIX століття і до сьогодні змін у значенні цих слів немає.

Серед іменників, які є назвами **напоїв** у повісті, наявні гастроніми, наприклад: *пиво, (наливки) вишнівка, тернівка, слив'янка, дулівка, горілка та сколотини*.

Усі назви власне українського походження, запозичених слів у цій підгрупі не виявлено. У повісті один напій, а саме *сколотини*, вживали відповідно до церковних свят.

Усі зафіксовані у творі письменника й проаналізовані гастроніми збережені у сучасній українській літературній мові й продовжують уживатися з такою ж семантикою, як і в повісті «Конотопська відьма».

ВИСНОВКИ

У першому розділі проаналізована історія вивчення лексики української мови, зокрема побутової. Лексика мови віддзеркалює основні риси світогляду, вірування, національно-культурні особливості, стереотипи мислення народу, який розмовляє цією мовою.

В останні десятиліття відбувся розвиток досліджень історії побутової лексики української мови. Важливим завданням для багатьох мовознавців стало вивчення специфічних для різних періодів історії мови особливостей назв на позначення їжі чи напоїв і визначення постійних, стійких елементів, які складають ядро таких слів у сучасній українській мові.

Назви їжі чи напоїв становлять лексику активного ужитку в літературній, і у діалектній мові. Ці слова відносяться не лише до мовного континууму, але й виступають частиною культурно-історичних традицій, вживаються у творах усної народної творчості, є знаками та символами української культури.

Цінним джерелом для вивчення побутової лексики стали наукові роботи Л. Анісімової, З. Бичка, Г. Войтів, З. Ганудель, В. Горобця, Е. Гоци, Й. Дзензелівського, О. Коваленка та інших. І хоча сьогодні вже існує велика кількість праць, у яких науковці описують назви їжі та напоїв, ще не виробився єдиний підхід до вивчення й опису назв їжі та напоїв української мови. Відповідно в українському мовознавстві досі немає єдиної загальноприйнятої класифікації назв їжі та напоїв.

Крім лінгвістичного значення, вивчення побутової лексики, зокрема назв їжі та напоїв, української мови дає можливість краще зрозуміти багатство і своєрідність матеріальної культури українського народу, її відмінність від інших культур.

У словниковому складі мови особливе місце посідає побутова лексика, важливою частиною якої виступають назви їжі й напоїв.

Отже, проведене наукове дослідження дає підстави стверджувати, що харчові звички українців мають давнє походження і є елементом народної культури, яка обумовлена умовами життя українського народу.

Значна частина назв їжі пов'язана з продуктами рослинного походження (*хліб, борошняні вироби, рідкі та круті круп'яні каші, борщ, овочеві юшки, супи*). Традиційні напої виготовляли теж із продуктів рослинництва, садівництва і тваринництва (*молоко, сиворотка, вино, пиво*).

Поданий у другому розділі матеріал дає підстави зробити висновок, що Г. Квітка-Основ'яненко головним творчим принципом уважав «писання з натури», орієнтацію на живу навколишню дійсність, відповідно, письменник працював над тим, щоб наблизити літературну мову до народної, розмовної, простої. Це уявлення про літературну мову він і намагався втілити у своїх творах. Саме тому жива розмовна мова Слобожанщини представлена у творах Г. Квітки-Основ'яненка на всіх мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному.

У прозових творах письменника відображена боротьба двох тогочасних основних напрямків у розвитку літературної мови, перший представляв старий бурлескний стиль, другий був спробою створити поважний стиль розмовною українською мовою.

Письменник свідомо підходив до вироблення поважного стилю в українській літературній мові та літературі, розбудовуючи такий стиль мови на основі пісенної мови фольклору.

Таким чином, Г. Квітка-Основ'яненко сміливо переніс у літературні твори властивості й риси народної мови. Значення творчості Г. Квітки-Основ'яненка в тому, що письменник заклав міцні основи для створення повноцінного стилю української прозової мови.

Мова творів Г. Квітки-Основ'яненка становить важливий етап на шляху формування нової української літературної мови. Письменник, творчо використовуючи надбання попередніх епох, зумів витворити свою

стильову манеру, поєднавши фольклорно-пісенну та іронічно-сатиричну мовні основи.

У третьому розділі подано аналіз гастрономів, які зафіксовані у повісті «Конотопська відьма» Г. Квітки-Основ'яненка. Розглянутий матеріал дозволяє зробити висновок, що письменник широко використовує іменники, які називають їжу та напої. За нашими даними, серед іменників, що називають їжу, наявні три підгрупи слів:

1) назви перших страв – це власне українські слова *борщ* та *юшка*, які продовжують функціонувати у сучасній українській мові з тим самим значенням;

2) назви других страв складають іменники на позначення їжі: а) рослинного походження *пшоняна каша, кутя, масляки, гарбуз; галушка, локшина, вареники*; б) тваринного походження (збережені від праслов'янської мови) – *сало, яєчня, молоко, сметана, сир, карась, яєчня, молоко, сметана, сир, карась, лин*; та запозичені з інших мов: *мандрика, миньки, тараня*; ці іменники входять до складу сучасної української мови;

3) назви *хліба і хлібобулочних виробів* у повісті представлені словами *хліб, паляниця, буханець, борошно, коровай, калач, коржик*. Іменники *хліб* і *буханець* запозичені з германських мов, слова *паляниця, коровай, калач, коржик* – слов'янського походження. Від XIX століття і до сьогодні змін у значенні цих слів немає.

Серед іменників, які називають напої, у повісті наявні гастрономі: *пиво, вишнівка, тернівка, слив'янка, дулівка, горілка та сколотини*. Усі ці назви власне українського походження, запозичених слів у даній підгрупі не виявлено.

Зафіксовані у творі письменника й проаналізовані гастрономі збережені й у сучасній українській літературній мові та продовжують уживатися з такими ж значеннями, як і в повісті «Конотопська відьма».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови. Львів : Світ, 2003. 432 с.
2. Балабух К. Квітка-Основ'яненко і Харківщина . Харків, 1978. 24 с.
3. Бибик С. П. Побутовизм як лінгвокультурема. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філологічна.* 2008. Вип. 10. С. 31-35.
4. Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія. Київ : Академія, 2006. 294 с.
5. Борис Л. Назви хлібних виробів у буковинських говірках. *Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. Вип. 661-662 : Слов'янська філологія.* С. 170-176.
6. Буринос Є. Предметно-тематична характеристика лексики на позначення їжі та напоїв у сучасній українській літературній мові. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Вип 30, том 2, 2020. Мовознавство. Літературознавство. С. 80-86.
7. Веневцева Л. В. Словник мови творів Г. Ф. Квітки Основ'яненка та його текстологічні засади. *Мовознавство.* 1976. № 1. С.46-50.
8. Вешторт Г. Ф. Названня пици в говорах Полесья. Лексика Полесья. Матеріали для полесского диалектного словаря. Москва : Наука, 1968. С. 366-415.
9. Вікторіна О. Назви перших страв в українській мові (на матеріалі творів письменників XVIII–XIX ст.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»,* 46. С. 24-31.
10. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова. Київ. 1986. 289 с.

- 11.Ганудель З. Народні страви і напої: лексика українських говорів Східної Словаччини. Пряшів : Слов. пед. вид-во в Братіславі, 1987. 212 с.
- 12.Гончар О. «Конотопська відьма»: сучасне прочитання. *Слово і Час*. 2008. № 5. С. 34-40.
- 13.Грицевич Ю., Левчук І. Тематична група назв їжі, напоїв та кухонного начиння у фольклорних текстах із Західного Полісся. *Лінгвостилістичні студії*. 2019. Вип. 11. С. 34-43. URL : <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwj4K-Gs5v6AhVNmIsKNXYWC8w4ChAWegQIFBAB&url=https%3A%2F%2Fflingvostud.vnu.edu.ua%2Findex.php%2Fflingvostud%2Farticle%2Fview%2F277%2F199&usg=AOvVaw1EGqZXflupAw02NmZNIwPK>
- 14.Гримашевич Г. І. Динаміка лексики одягу в говірках Середнього Полісся. *Філологічні студії. Науковий вісник КДПУ* : зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2011. Вип. 6. С. 133-139.
- 15.Григорій Квітка-Основ'яненко – батько української прози. Гуманістичний пафос, християнські ідеали, етнографічне тло творів. «Маруся» – перша україномовна повість нової укр. літератури. Головні персонажі твору. ПГЛ: літературний напрям, течія, поняття про сентименталізм, реалізм. URL : http://edufuture.biz/index.php?title=Григорій_Квітка-Основ%27яненко-батько_української_прози_Маруся
- 16.Гуйванюк Н. Лексика історичної прози. *Українська література в школі*. 2009. 250 с.
- 17.Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
- 18.Гоца Е. Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах, Ужгород : Гражда, 2010. 360 с.

19. Дзендзелівський Й. Дослідження лексики українських говорів (стан і перспективи). *Записки НТ ім. Т. Г. Шевченка*. Львів, 1990. Т. ССХХІ. С. 249-261.
20. Добролюжа Г. Назви їжі та напоїв у поліській фразеології: історичний та етнокультурний коментар (на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся). *Мова і культура*. 2015. Вип. 18, т. 2. С. 211-217. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2015_18_2_36
21. Донець Л. І. Сучасна українська літературна мова. Київ : Наукова думка, 2007. 187 с.
22. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 223 с.
23. Железняк Н. Назви їжі і художньо-оцінний образ. URL : https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine59-24.pdf&ved=2ahUKEwi0ob2oqfv5AhUhlYsKHVyNDR8QFnoECAkQAg&usg=AOvVaw3lxAt0AGkJ_Qhjeiqjf1WO
24. Жовтобрюх М. А. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Лексика. Фразеологія. Фонетика. Київ : Радянська школа, 1961. 131 с.
25. Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Історична граматики української мови. Київ : Вища школа, 1980. 320 с.
26. Жуйкова Г. Є. Сліди архаїчної свідомості у слові. *Українська мова*. 2001. №5. С.14-16.
27. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Київ, 1993. 180 с.
28. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Супліка до пана іздателя URL : <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/K/KvitkaOsnovjanenko/MiscelWorks/Suplika.html>
29. Кива Т. О. Застаріла лексики в сучасній українській мові. Київ : Наукова думка. 2010. 310 с.
30. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 407 с.

- 31.Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Харків : 1997. 113 с.
- 32.Лонська Л. Процеси архаїзації та пасивізації лексичних засобів мови. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. праць. / за ред. Г. І. Мартинова. Черкаси, 2009. Вип. 9. С. 201-212.
- 33.Мазурик Д. В. Сучасні тенденції в оновленні лексики української літературної мови. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2000. Вип. 29. С. 177-182.
- 34.Максимчук В. В. Особливості лексикографічного представлення авторських лексичних новотворів у сучасних неологічних словниках. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. Вип. 17. С. 256-264.
- 35.Матвіяс І. Г. Роль слобожанського говору в мовотворчості Григорія Квітки-Основ'яненка. URL : <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/КМ/pdfs/Magazine70-2.pdf>
- 36.Матвіяс І. Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові. *Мовознавство : Науково-теоретичний журнал*. 2007. № 3. С. 23-27.
- 37.Мацько Л. І. Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексиці). *Дивослово*. 2000. № 4. С. 15-20.
- 38.Мойсеєнко В. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя: підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2016. 274 с.
- 39.Мрозіцька У. Л. Інтра- та екстралінгвальні чинники розвитку мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень в українській мові): автореф. дис. канд. філол. наук. Ужгород, 2001. 20 с.
- 40.Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 290 с.
- 41.Оскирко О. Назви їжі та напоїв як об'єкт українського мовознавства. *Філологічний часопис*, вип. 1 (9). 2017. С. 53-62.

- 42.Оскирко О. П. Назви страв із прісного тіста у східноподільських говірках. *Молодий вчений*. № 5 (81). 2020. С. 99-102.
- 43.Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови. Київ : Либїдь, 1992. 248 с.
- 44.Русанївський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.
- 45.Сальвенчук С. С. Мовна особистість Григорія Квітки-Основ'яненка та становлення нової української літературної мови URL : <http://ndsif.kubg.edu.ua/index.php/journal#.Y0w77TNBzcs>
- 46.Словник – довідник археології [уклад. та кер. авт. кол. Н. О. Гаврилук]. Київ : Наукова думка 1996 . 430 с.
- 47.Словник іншомовних слів [уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. Київ : Наукова думка, 2000. 680 с.
- 48.Стишов О. Пасивїзація окремих груп лексики на сучасному етапі. *Система і структура східнослов'янських мов* : зб. наук. праць. Київ, 2001. С. 197-203.
- 49.Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ : 2003. 35 с.
- 50.Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. Тернопіль: Астон, 2002. 352 с.
- 51.Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія [за заг. ред. І. К. Білодіда]. Київ : Наукова думка, 1973. 438 с.
- 52.Сучасна українська літературна мова [за ред. А. П. Грищенка]. Київ : Вища школа, 2002. 439 с.
- 53.Сучасна українська мова [за ред. О. Д. Пономарева]. Київ : Либїдь, 2008. 488 с.
- 54.Тулечин Є. Д. Назви їжі на Східному Полїссї. Львів : Українська академія друкарства, 2012. 347 с.

55. Українська мова : Енциклопедія [Редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
56. Українська мова : Енциклопедія [голова редкол. В. М. Русанівський]. вид. 3-тє, зі змінами і доп. Київ : «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2007. 856 с.
57. Українська минувшина: Ілюстративний етнографічний довідник. 2-е вид. [А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін.]. Київ : Либідь, 1994. 256 с.
58. Шелижевський О. П. Історія української літератури. Київ : «Академія», 2008. 568 с.
59. Шевчук Ю. І. Лексичні архаїзми : Лінгвістична суть та характерні риси. *Мовознавство*. 1985. №1. С. 68-71.
60. Ющук І. М. Українська мова : підручник. Київ : Либідь, 2008. 639 с.
61. Ятищук О. Українська народна кулінарія XVIII – початку XIX ст. (за матеріалами художніх творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка). URL : <https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://archive.org/details/kulinariiaXVIII&ved=2ahUKEwitory8qfv5AhUEXosKHSpaCRkQFnoEAcQAg&usg=AOvVaw0PJqnmCLVhJHMRr88hmMaY>
62. Яценко С. А. Традиційна народна їжа як предмет етнографічного дослідження. URL : <https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=http://eprints.zu.edu.ua/2018/&ved=2ahUKEwi-krjVqfv5AhWHp4sKHWuoDIwQFnoEAcAYQAg&usg=AOvVaw17eqEpnhevnS3jW2VfTCDD>
63. Яценко С. Назви продуктів харчування, страв і напоїв у говірці села Степанівка Ємільчинського району Житомирської області. *Волинсько-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 22 (II). С. 317-327. URL :

<http://eprints.zu.edu.ua/6003/1/%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9%20%D0%AF%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf>

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Пан Халявський. Конотопська відьма. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1966. С. 229-304.
2. Грінченко Б. Словарь української мови. Київ, 1907-1909. Т. 1-4.
3. Етимологічний словник української мови: в VII т. / О. С. Мельничук (гол. редактор) та ін. Київ : Наукова думка, 1982-2012. Т. 1-6.
4. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 1-11.